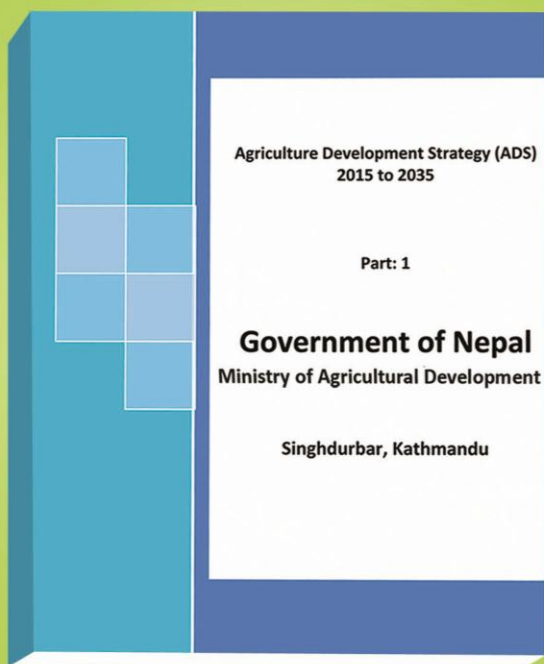

कृषि विकास विवेचना

कृषि विकास रणनीति २०७२-२०९२ को
भाषान्तरित सारांश र नागरिक विश्लेषण

खाद्यका लागि कृषि अभियान

कृषि विकास विवेचना

कृषि विकास रणनीति २०७२-२०९२को
भाषान्तरित सारांश र नागरिक विश्लेषण

कृष्ण प्र. पौडेल
टीका भट्टराई
युवराज सुवेदी

खाद्यका लागि कृषि अभियान
सचिवालय, फरेष्टएक्सन नेपाल

कृषि विकास विवेचना

कृषि विकास रणनीति २०७२-२०९२ को भाषान्तरित सारांश र नागरिक विश्लेषण

An Analysis of Agricultural Development

Translated Summary and Analysis of Nepal's Agricultural Development Strategy (2015-2035)

कृष्ण प्र. पौडेल
टीका भट्टराई
युवराज सुवेदी

प्रकाशक

खाद्यका लागि कृषि अभियान
फरेष्टएक्सन नेपाल
बागडोल, ललितपुर
फोन: ५००९३६२, ५००९१४४
इमेल: fa@forestaction.org

फागुन २०७२ (March, 2015)

तस्विर

टीका भट्टराई (माथिल्लो मुस्ताङ्गमा फापर खेती, पछिल्लो पाना)

प्रकाशन सहयोगी

आत्मनिर्भर केन्द्र, कर्णाली कृषि तथा खाद्य सरोकार समूह, नेपाल पर्माकल्चर समूह, प्रेरणा नेपाल, राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्च, राष्ट्रिय किसान समूह महासंघ, नेपाल कृषि पत्रकार प्रतिष्ठान, फरेष्टएक्सन नेपाल, वातावरणीय कृषि तथा विकास केन्द्र, सामुदायिक विकास सङ्गठन, स्वच्छ उर्जा नेपाल, अक्सफाम, केयर नेपाल, फास्टनोप्फर, एक्सनएड

कम्प्युटर: सञ्जीववीर बज्राचार्य

मुल्य: रु ३००/-

- © यस प्रकाशनको उद्देश्य पूर्तिका लागि अन्तर्वस्तु परिवर्तन नगरी यसको जति पनि जसरी पनि प्रतिलिपि बनाउन सकिने छ ।

सन्दर्भ उल्लेख

पौडेल, कृष्ण, टीका भट्टराई र युवराज सुवेदी । २०७२ । कृषि विकास विवेचना: कृषि विकास रणनीति २०७१-२०९१ को भाषान्तरित सारांश र नागरिक विश्लेषण । खाद्यका लागि कृषि अभियान । सचिवालय । फरेष्टएक्सन नेपाल, काठमाण्डौ ।

Paudel, K.P., Bhattarai, T. and Subedi, Y.R. 2016. An Analysis of Agricultural Development: Translated Summary and Analysis of Nepal's Agricultural Development Strategy (2015-2035) – Nepali text. Alliance of Agriculture for Food, Secretariat. ForestAction Nepal, Kathmandu.

यसमा प्रस्तुत विचारहरूमा आवद्ध संस्थाहरूको सम्पूर्ण सहमति हुन जरुरी छैन ।

विषयसूची

१. रणनीतिको सारांश	१
विवेचनाको पृष्ठभूमि	१
रणनीतिका राम्रा पक्ष	२
रणनीतिका कमजोर पक्ष	३
सुधार गर्नुपर्ने मूल पक्ष	४
२. रणनीतिको खण्डगत समीक्षा	६
खण्ड १: परिचय	६
खण्ड २: कृषि क्षेत्रको विश्लेषण	९
खण्ड ३: रणनीतिको दुरदृष्टि	१५
खण्ड ४: रणनीतिको ढाँचा	१६
खण्ड ५: कार्यक्रम	२६
खण्ड ६: रणनीति कार्यान्वयन संयन्त्र	३३
खण्ड ७: रणनीतिको बजेट/लागत	४३
खण्ड ८: खाद्य तथा पोषण सुरक्षा	४६
खण्ड ९: रणनीतिको मूल्याङ्कन र अनुगमन	४७
खण्ड १०: रणनीतिको मार्गचित्र	४९
३. सुभावाव तथा निष्कर्ष	५२
सन्दर्भ सामग्रीहरू	५४
रणनीतिमा उल्लेख भएका संस्थाहरूको छोटो चिनारी	५६
कृषि रणनीति विवेचना सहयोगी शब्दावली	६०

यो विवेचनाबारे

यो विवेचनाले यस कृषि विकास रणनीतिले प्रस्ताव गरेका विषयहरू, सकारात्मक पक्षको सारांश, त्यसका कमी कमजोरीका उदाहरण र अभियानका मार्गदर्शक सिद्धान्त अनुसार सुधार गर्नुपर्ने पक्षहरूलाई समेट्ने प्रयास गरेको छ । यस अर्थमा यसले कृषि विकास रणनीतिको सामान्य ज्ञान हासिल गर्न सघाउ पुऱ्याउने छ । यो कार्य नेपालको कृषि विकासको बहसलाई सुसूचित र व्यापक बनाउँदै कृषि विकास रणनीति परिमार्जनसहित प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न जनमत निर्माण गर्ने उद्देश्यबाट प्रेरित छ ।

यो विवेचनाको अध्ययन गरी टिप्पणी तथा सुझाव दिनुहुने हरि दाहाल, जगत देउजा, उद्धव अधिकारी र भाषा सम्पादन गरिदिनुहुने विजया सुब्बालाई धन्यवाद दिन चाहन्छौं ।

विवेचकहरू

१. रणनीतिको सारांश

विवेचनाको पृष्ठभूमि

कृषि क्षेत्रको समग्र विकासका लागि भनेर ल्याइएको बीसवर्षे दीर्घकालीन कृषि योजना (वि.सं.२०५१-२०७१)को अवधि समाप्त भएको पूर्व सन्ध्यामा आगामी दसवर्षे कार्ययोजना सहितको बीसवर्षे कृषि विकास रणनीति (वि.सं.२०७२-२०९२) तयार भएको हो । उक्त दीर्घकालीन कृषि योजनालाई नेपालको आर्थिक विकासको एक महत्वपूर्ण दस्तावेजको रूपमा हेरिएको थियो । यो रणनीति कृषि परियोजना सेवा केन्द्र, काठमाडौं र अमेरिकी कम्पनी जोन मेलर एसोसिएट्सद्वारा निर्मित बीस वर्षीय योजना हो । यसलाई एसियाली विकास बैङ्क र अन्य सहयोगी संस्थाहरूले सहयोग गरेका थिए जसमा पाँच अन्तरसम्बन्धित उद्देश्यहरू र छ अति आवश्यक रणनीतिहरू रहेका थिए । यसका मुख्य उद्देश्यहरूमा कृषि वृद्धिदर^१ बढाउने, गरिबी निवारण गर्ने र रोजगारीको अवसर सृजना गर्दै जीवन स्तर उकास्ने, निर्वाहमुखी कृषिलाई व्यावसायिकतर्फ उन्मुख गराउने, आर्थिक रूपान्तरणका लागि कृषिका पूर्वसर्तहरू पूरा गर्दै अवसरहरू फैलाउँदै जाने र तत्कालीन छोटो तथा लामो अवधिका रणनीतिहरूलाई पहिचान गरी कार्यान्वयन गर्ने कुरामा केन्द्रित थिए । यसले केही क्षेत्रमा सन्तोषजनक नतिजा देखाए पनि समग्रमा नेपालको कृषि क्षेत्रको रूपान्तरण गर्न नसकेको कुरा यहाँ विवेचना गरिएको छ ।

कृषि विकास रणनीति (२०७२-२०९२) नेपाल सरकारका लागि एसियाली विकास बैङ्क नेतृत्वको दातृ समूह सम्बन्धित परामर्शदाताहरूले बनाइदिएका हुन् । यसका लागि भन्डै दुई वर्ष प्रतिवेदनको मस्यौदा तयार र एक वर्ष विभिन्न तहमा दस्तावेजको समीक्षा र सुझावहरू सङ्कलन गर्न समय खर्चिएको देखिन्छ । रु १९ करोड लगाएर विकास परामर्शदाताहरूले तयार गरिदिएको यस दीर्घकालीन कृषि विकास रणनीतिलाई २०७२ श्रावण १० गते नेपाल सरकारले एकदुई ठाउँमा सामान्य सच्याउने बाहेक जस्ताको तस्तै अनुमोदन गरेको छ । यसरी भन्डै एक वर्ष लगाएर विभिन्न तहमा गरिएको यो दस्तावेजको समीक्षा र सुझावहरूको सङ्कलन गर्ने काम औपचारिकतामा सीमित भएको छ । अरूको त कुरै छोटो, कृषि तथा जलस्रोत संसदीय समिति र राष्ट्रिय योजना आयोगका सुझावहरू समेत यस दस्तावेजमा समेटिएका छैनन् । यो

त्यति बेला आयो जति बेला सबैको ध्यान संविधान, सङ्घीयता र त्यसको वरिपरि भएका आन्दोलनमा एकोहोरिएको थियो ।

यो रणनीति व्यापक छलफल गरी परिमार्जन नगरिएकोले यो बनाउने कार्य पनि देशमा नीति निर्माण गर्ने श्रृंखलाको एउटा अर्को घटनामा मात्र सीमित हुन पुगेको छ । यहाँहरूलाई जानकारी होस्, देशका मुख्य राजनैतिक दलका भ्रातृ सङ्गठनहरूको छाता किसान सञ्जाल र कृषि विकास मन्त्रालयले संयुक्त रूपमा तयार पारेको यो रणनीति नेपाली भाषामा समेत उपलब्ध छैन, नेपालमा बोलिने अन्य भाषामा हुने त कुरै भएन ।

यो रणनीति खुला बजार अर्थतन्त्रको वकालत गर्ने अमूर्त अवधारणा कुल संसाधन उत्पादकत्व^३ (Total Factor Productivity) को ढाँचामा तयार गरिएको छ । यो रणनीति **कृषिमा आधारित समुदायलाई सेवा र उद्योग क्षेत्रबाट बढी आयआर्जन गर्ने गरी कृषि क्षेत्रको रूपान्तरण** गर्ने अवधारणामा तयार गरिएको छ । यसमा प्रस्ताव गरिए जस्तो उच्च लगानीको प्रतिस्पर्धी कृषि विकासको सोच नेपालको अहिलेको संक्रमण कालीन अवस्थामा लागु हुन सक्दैन । यो अवस्था नेपाली कृषिको अहिलेको वास्तविकताभन्दा धेरै पर छ ।

रणनीतिका राम्रा पक्ष

यो रणनीति बनाउने प्रक्रियामा नेपाली कृषि विकासका आयामहरूमा जनस्तरमा पर्याप्त बहस हुन नसके पनि, यसको निर्माण तुलनात्मक रूपमा यस्तै किसिमका अन्य राष्ट्रिय नीति निर्माणको प्रक्रियाभन्दा समावेशी र सरोकार समूहको सहभागितामा तयार गरिएको छ । यो प्रक्रियामा अधिकांश सम्बन्धित सरकारी तथा दातृ निकायहरू संलग्न छन् भने राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय स्तरका परामर्श गोष्ठीहरूमा किसान प्रतिनिधिहरूलाई सहभागी गराइएको थियो । यो रणनीतिले पहिलेको दीर्घकालीन कृषि योजना सफलतापूर्वक लागु हुन नसक्नुका थुप्रै कमी कमजोरीहरूको विश्लेषण गरेको छ । यसले औल्याएका कमजोरीमा समन्वय अभाव र नीतिगत असफलता मुख्य कारकको रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । यसले साना किसानको हित दृष्टिगतगरी केही संरचनात्मक फेरबदल सुझाएको छ । किसानहरूको वर्गीकरण र किसान अधिकारका लागि उच्चस्तरीय आयोगको व्यवस्था गर्ने, स्थानीय स्तरमा कृषि तथा पशु सेवा प्राविधिक सेवाको व्यवस्था गर्न सामुदायिक कृषि सेवा केन्द्र स्थापना गर्ने र कृषि विकास रणनीति कार्यान्वयनका लागि कृषि विकास कोष स्थापना गर्ने, जस्ता

प्रावधानहरूको परिकल्पना गरेको छ । यसले वैदेशिक प्रत्यक्ष लगानी^४(Foreign Direct Investment) नियमन गर्ने र अनुवंश परिवर्तित जीव^५(Genetically Modified Organism) रहेका बिउबिजनको प्रयोगमा प्रतिबन्ध लगाउने जस्ता सकारात्मक प्रस्ताव गरेको छ ।

रणनीतिका कमजोर पक्ष

पर्याप्त समय लगाएर सुभावा सङ्कलन र परिमार्जन गरिए पनि आएका महत्वपूर्ण सुभावहरू समेटिएका छैनन् । २०७१ साल जेष्ठ महिनामा रणनीति बनाउने परामर्श समूहले सरकार समक्ष प्रस्तुत गरेको अन्तिम प्रतिवेदन र २०७२ श्रावण १० गते सरकारले अनुमोदन गरेको कृषि विकास रणनीति २०७२-२०९२: भाग १को तुलनात्मक अध्ययन गर्दा आधारभूत रूपमा कुनै भिन्नता देखिँदैन । कृषि तथा जलस्रोत संसदीय समिति र राष्ट्रिय योजना आयोगका सुभावलाई प्रतिवेदनको अनुसूचीमा लगेर थन्क्याइएको छ । मुख्य दस्तावेजमा मस्यौदाको पृष्ठ भागको नेपाल सरकारका लागि तयार पारिएको भन्ने ठाउँमा नेपाल सरकार, कृषि विकास मन्त्रालय बनाइएको छ । यो रणनीतिले दुरदृष्टिमा आर्थिक वृद्धिलाई गति दिने जीवनस्तरलाई माथि उकास्ने र खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा योगदान दिने, खाद्यसम्प्रभुता^६ उन्मुख “आत्मनिर्भर, दिगो, प्रतिस्पर्धी तथा समावेशी कृषि क्षेत्र” भन्ने उल्लेख गरेको छ । यसमा **खाद्य सम्प्रभुता**^७ उन्मुख भन्ने वाक्यांश थप गरिनु बाहेक यसको ढाँचामा कुनै फेरबदल गरिएको छैन । खाद्य सम्प्रभुता उन्मुख भनिए पनि यो भनिएको के हो यसको कतै व्याख्या गरिएको छैन ।

विश्वभरि नै कृषि उत्पादन प्रणाली दिगो बनाई खाद्य सुरक्षा र किसानको जीवनस्तर बढाउने चिन्तन र अभ्यास भइरहेको बेला यो रणनीति समग्रमा परम्परागत उच्च लगानी^८को व्यापारमुखी कृषि विकासको सोचमा तयार भएको छ, जुन दिगो र उत्पादनशील छैन । भौगोलिक विविधता अनुकूलका तुलनात्मक लाभका वालीहरूमा भन्दा यसको जोड अन्य प्रतिस्पर्धी देशहरूले गर्ने जस्ता कृषि उपजमा नै छ । रणनीतिको दुरदृष्टि, ढाँचा र कार्यान्वयनको कार्यदिशामा एकरूपता देखिँदैन । मुख्य कुरा किसान सञ्जालको दबावमा दस्तावेजका शब्दावली संशोधन गरिए पनि अन्तर्वस्तु मिलाइएको देखिँदैन । यस्तो सामञ्जस्य नरहेको रणनीति तुष्टीकरणका लागि मात्र तयार पारिएको देखिन्छ । खाद्य तथा पोषण असुरक्षा भोगिरहेका लाखौं नेपाली किसानहरूको मुख्य जीविकाको आधार कृषिलाई खाद्यान्न र पोषणका दृष्टिले हेर्न सकिएको छैन ।

सुधार गर्नुपर्ने मूल पक्ष

समग्रमा यो रणनीति नेपाली कृषि विकासका माथि भनिएका र अन्य धेरै महत्वपूर्ण सवालमा मौन रहेको छ । कृषि पद्धति भनेको भूमि, श्रमको अवस्था, बदलिँदो सामाजिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक र पर्यावरणीय विशेषता, आप्रवास, शहरीकरण, खाद्यान्न आयात, भूमिको वितरण जस्ता पक्षसँग सोभै जोडिएको विषय हो । तर यी पक्षहरूको पर्याप्त विश्लेषण गरिएको छैन । यसको पुनर्विश्लेषण जरुरी छ ।

यसको मार्गचित्र अस्पष्ट मात्र नभै गोलमटोल छ । मुख्यतः औद्योगिक ढाँचामा प्रस्तुत रणनीति अहिलेकै अवस्थामा लागु हुने, कार्यान्वयन गर्ने सम्भावनावारे सबैले मनन गर्न जरुरी छ ।

नेपालको भौगोलिक अवस्था, कृषि जमीनको उत्पादनशीलता^९ र जैविक विविधता^{१०} जस्ता कारणले अन्य समतल मैदानी कृषि प्रणालीसँग यसको उत्पादन प्रक्रिया, उत्पादकत्व र परिणाम (व्यावसायिक) कुनैमा प्रतिस्पर्धा हुन नसक्ने कुरा यस रणनीतिले आत्मसात गरेको देखिँदैन । नेपालले कृषि विकासलाई तुलनात्मक लाभको आधारमा प्रस्तुत गर्नुको विकल्प छैन भन्ने कुरामा धेरैको सहमति देखिन्छ तर यो रणनीतिमा पुरानै ढरामा व्यावसायिक कृषिको रटान लगाएको छ ।

नेपाली कृषिको विकासका लागि आधारभूत दिगोपनका सिद्धान्तलाई आत्मसात गर्दै स्थानीय स्रोत तथा प्रविधिमा आधारित दिगो कृषि प्रणालीको ढाँचा निर्माण गरिनु पर्छ । यस्तो ढाँचा निर्माण गर्दा भू-राजनैतिक परिस्थिति, जैविक विविधता, जलवायु परिवर्तन, **कार्बन शोषण**^{११} खाद्य संस्कृति, खाद्य तथा पोषण सुरक्षा जस्ता पर्यावरणीय तथा सामाजिक आयामहरूको लेखाजोखा गरी खाद्य सम्प्रभुताको सुनिश्चितता गर्दै खाद्यका लागि कृषि र **तुलनात्मकलाभ**^{१२}का कृषि उपजको उत्पादन र प्रवर्द्धन गर्ने कुरामा जोड दिइनु पर्छ ।

त्यसै पनि नेपालको नयाँ संविधानको घोषणासँग यो रणनीतिको कार्यान्वयन संयन्त्रको परिर्माणन अपरिहार्य भइसकेको छ । यसलाई अवसरको रूपमा लिई परिर्माणन गर्न उपयुक्त हुन्छ ।

अहिले कृषि विकास रणनीति सरकारले अनुमोदन गरिसकेको सन्दर्भमा अब नेपाली कृषिका दुईवटा बाटा छन् । पहिलो, अहिले बनेको रणनीतिलाई पछ्याउँदै आयातित **हरितक्रान्ति**^{१३}मा आधारित उच्च लगानीको कृषि ढाँचा अपनाउने र अहिले जस्तै व्यवहारमा असफल भए पनि कागजमा दुरुस्त प्रगति देखाउँदै नेपाली कृषिलाई अभ्र धरासायी बनाउँदै जाने । दोस्रो, आफ्नै विशेषता अनुरूपको स्थानीय स्रोत र **जैविक इन्धन**^{१४} तथा **नवीकरणीय**^{१५} उर्जा उपयोग गर्ने कृषि प्रणाली अपनाई नेपाली कृषिको दिगो विकास गर्ने । यसैमा केन्द्रित कृषि विकासको बहसले मात्र उपयुक्त कृषि ढाँचा सहितको दीर्घकालीन कृषि विकास रणनीति बनाउने प्रक्रिया सुरु हुनेछ ।

२. रणनीतिको खण्डगत समीक्षा

खण्ड १: परिचय

सारांश

यो रणनीतिको प्रतिवेदन दुई भागमा प्रस्तुत छ। भाग १मा रणनीतिको उद्देश्य, कार्यविधि र ढाँचा प्रस्तुत गरिएको छ। यसमा कृषि विकास रणनीति तयार पार्ने आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग गर्नेहरूको नामाङ्कन गरिएको छ भने दस्तावेजलाई अन्तिम रूप दिएपश्चात विभिन्न सरोकारवाला निकायहरूसँग गरिएका परामर्श र अभ्यासलाई भाग २ अनुसूचीमा राखिएको छ।

नेपाल सरकार र राष्ट्रिय किसान सञ्जालद्वारा संयुक्तरूपमा तयार पारिएको भनिएको यो कृषि विकास रणनीति निर्माणमा, एसियाली विकास बैङ्क नेतृत्वका १३ वटा विकास साझेदारहरूको आर्थिक तथा प्राविधिक

सहयोग रहेको छ। प्रतिवेदनमा कृषि तथा जलस्रोत समिति, राष्ट्रिय योजना आयोग, मुख्य सचिव र अन्य सम्बन्धित मन्त्रालयका सचिवहरू लगायत अन्य सरोकारवालाहरूसँग परामर्श तथा सुझाव सङ्कलन गरिएको थियो।

रणनीतिको मुख्य दस्तावेजको रूपमा प्रस्तुत यो प्रतिवेदनमा दसवर्षे कृषियोजना सहितको बीसवर्षे रणनीति प्रस्तुत गरिएको छ। नीतिगत छलफलका राष्ट्रिय गोष्ठी ४, क्षेत्रीय गोष्ठी १३, विषयगत बैठक ३०, राष्ट्रिय सम्मलेन १, सार्वजनिक बहस ९, मुख्य सरोकार समूहसँगको अन्तर्वार्ता ४,०००, परियोजना सञ्चालक समिति बैठक ७, समूहगत छलफल २० र विषय विज्ञको विश्लेषणबाट यो प्रतिवेदन तयार पारिएको छ।^१

रणनीति निर्माणमा सहयोगी साझेदारहरू

१. एसियाली विकास बैङ्क (ADB)
२. कृषि विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय कोष (IFAD)
३. युरोपियन युनियन (EU)
४. खाद्य तथा कृषि सङ्गठन (FAO)
५. स्विस नियोग (SDC)
६. जाइका (JICA)
७. युएसएड (USAID)
८. डेनिडा (DANIDA)
९. विश्व खाद्य कार्यक्रम (WFP)
१०. डिफिड (DFID)
११. विश्व बैङ्क (WB)
१२. असएड (AUSAID)
१३. यूएमएन (UMN)

यी संस्थाहरूको छोटो चिनारी यस पुस्तिकाको आखिरमा राखिएको छ।

^१सबै बैठक गोष्ठीहरू अनुसूचित गरिएको छैन। प्रतिवेदनमा ६वटा क्षेत्रीय बैठक र अन्य बैठकहरूको विवरण मात्र अनुसूचित गरिएको छ।

सकारात्मक पक्ष

नेपालमा केही उच्च तहका कर्मचारीहरूले विदेशी परामर्शदाताको सहयोगमा नीति तथा रणनीतिहरू तयार गर्ने विगतको परम्पराभन्दा केही भिन्न र सरोकारवालाहरूको संलग्नतामा यो रणनीति बनाउने प्रयास भएको छ । यस हदसम्म यो स्वागतयोग्य कुरा हो र यस कार्यमा किसान सञ्जाल संलग्न हुनु अर्को राम्रो पक्ष हो । त्यसैगरी यो रणनीति जनस्तरमा छलफल तथा अन्तरक्रियाका लागि लिएको छ ।

खट्टकिका पक्ष

२०७१ साल जेष्ठ २८ गते (जुन १०, २०१३)मा नेपाल सरकारलाई प्राविधिक टोलीले बुझाएको प्रतिवेदनमा कृषि विकास मन्त्रालयका लागि तयार पारिएको भनिएको छ । यो कुराले यस दस्तावेजको स्वामित्वप्रति प्रश्न उठाउँछ । यो कृषि मन्त्रालयको मात्र नभएर देशको कृषि रणनीति हुनुपर्छ । कृषि तथा जलस्रोत संसदीय समिति, राष्ट्रिय योजना आयोग र सम्बन्धित मन्त्रालयमा छलफल गरिए पनि त्यहाँबाट प्राप्त

रणनीतिको मस्यौदामाथि

व्यवस्थापिका संसदका सुभावहरूको सारांश

व्यवस्थापिका संसद, कृषि तथा जलस्रोत समिति सचिवालय सिंहदरबारले प्रस्तावित कृषि विकास रणनीतिको अध्ययन तथा सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसँग छलफल गरी सुभावहरू प्रस्तुत गरेको थियो । सुभाव प्रतिवेदनमा कृषि विकास रणनीतिको सोचलाई परिमार्जन गरी “किसानको समृद्धि, ग्रामीण औद्योगिकरणको आधार कृषि क्षेत्रको समग्र विकास सहित खाद्य सम्प्रभुता” हुनुपर्नेमा जोड दिएको छ । रणनीतिको सैद्धान्तिक अवधारणामा पनि प्रष्टता आवश्यक रहेको जनाएको छ । कृषि विकास रणनीतिको सैद्धान्तिक अवधारणा खाद्य सुरक्षा, खाद्य अधिकार र खाद्य सम्प्रभुतामध्ये कुन हो स्पष्ट रूपमा परिभाषित गर्नुपर्ने, साथै जल, जङ्गल र जमिनको अन्तरसम्बन्धलाई सम्बोधन गरी कृषि विकासको अभिन्न अङ्ग बनाइनु पर्ने विषयहरूमा सुभाव पेश गरेको छ । सुभाव प्रतिवेदनमा रणनीतिको कार्यदिशाले नेपालको समग्र कृषि विकासका लागि वर्तमान परिस्थितिको आधारमा खाद्यमुखी र तुलनात्मक लाभको कृषि उपजको व्यावसायिक प्रवर्द्धन गर्नुपर्नेमा जोड दिएको छ । साथै कृषि विकास रणनीति कार्यान्वयनको तहमा लगानीको प्रश्न पेचिलो रूपमा रहेको पनि सुभावमा उल्लेख गरिएको छ । विगतका कृषि विकास नीति/रणनीति कार्यान्वयन गर्दा लगानीमा देखिएको अपर्याप्तताको अन्त्य गर्दै पर्याप्त लगानीको आधार र त्यसको उचित व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्नेपर्ने सुभाव पेश गरेको छ । साथै दिगो भूव्यवस्थापन, विउविजनमा परम्परागत स्थानीय र रैथाने विउविजनको सुरक्षा, संरक्षण र प्रवर्द्धन, प्राज्ञारिक कृषिको विकास र वितार गर्नुपर्ने र नेपाल सरकारबाट बनाउने जुनसुकै नीति, रणनीति र लिखतहरू नेपाली भाषामा सबैले बुझ्ने गरी बनाउनु पर्नेमा जोड दिएको छ ।

स्रोत: कृषि तथा जलस्रोत संसदीय समिति (२०७१)

सुभावाहरू सम्बोधन गरिएका छैनन् । यो रणनीति समग्र कृषि क्षेत्रको दीर्घकालीन विकासका लागि हुनुपर्नेमा कृषि मन्त्रालयले कार्यान्वयन गर्ने दस्तावेजको रूपमा प्रस्तुत छ । यसरी हेर्दा यसले समग्र कृषिलाई एकीकृत रूपमा हेर्न सकेको देखिँदैन । यो दस्तावेजलाई नेपाली भाषामा बनाउनु पर्ने किसानका मागलाई सम्बोधन नगर्नु यसको अर्को कमजोरी रहेको देखिन्छ ।

रणनीतिको अन्तिम प्रतिवेदनमाथि राष्ट्रिय योजना आयोगले दिएका राय सुभावाको सारांश

राष्ट्रिय योजना आयोगले प्रस्तावित कृषि विकास रणनीतिको अन्तिम प्रतिवेदनमाथि राय सुभाव दिँदै नीतिगत, तथ्याङ्क, संस्थागत, अनुसन्धान र क्षमता विकास, खाद्य तथा पोषण, नीजि क्षेत्र लगायत आठ ओटा मुख्य क्षेत्रमा आफ्नो सुभाव पेश गरेको छ । सारांशमा राष्ट्रिय योजना आयोगले पेश गरेको मुख्य सुभावहरू निम्न प्रकारका छन् :

- कृषि विकास रणनीति आउनु पूर्वको अवस्था र हालको अवस्था बीच के कस्तो दुरी रहेको छ, सो सम्बन्धमा गहन विश्लेषण गर्ने र कृषि क्षेत्रमा उद्देश्य प्राप्तमा बाधक रहेका समस्याहरू पहिचान गर्नुपर्ने ।
- रणनीतिमा उल्लेखित तथ्याङ्कहरू सन् २०११मा सङ्कलित भएको देखिएकोले तथ्याङ्कहरू अद्यावधिक हुनुपर्ने ।
- ५ वर्षमा व्यापार घाटा शून्य गर्ने लक्ष्य राखिएको आधार प्रस्ट हुनुपर्ने र सो लक्ष्य प्राप्त गर्न यथार्थमा सम्भव छ कि छैन, प्रस्ट हुनु पर्ने ।
- देशको बदलिँदो राजनीतिक परिवेश र राज्यको पूर्णसंरचनाको अवस्थालाई समेत ध्यान राखेर संस्थागत सुदृढीकरणकालाई कृषि विकास रणनीतिले उचित मार्गदर्शन गर्नुपर्ने ।
- कृषिसँग सम्बन्धित विविध अध्ययन र अनुसन्धानको कार्यलाई प्रभावकारीता बनाउँदै, कृषि अनुसन्धान, शिक्षा र प्रसारलाई कसरी समायोजन गर्नेमा प्रष्ट मार्ग निर्देशन गर्नुपर्ने ।
- भूउपयोग नीति र कृषि विकास रणनीतिमा तालमेल हुनुपर्ने ।

स्रोत: राष्ट्रिय योजना आयोग (२०७१)

सुभाव

विभिन्न सरोकारवालाबाट आएका सुभावहरूलाई समेटेर रणनीति परिमार्जन गर्नु आवश्यक छ र परिमार्जित रणनीति नेपाली भाषामा उपलब्ध गराउनु उपयुक्त हुन्छ । यसका लागि अहिले तयार भएको रणनीतिमा परिमार्जन गर्न एउटा कार्यदल बनाई सरोकारवालाका सुभाव अध्ययन तथा बदलिँदो परिस्थितिको गहिरो विश्लेषण गरी नेपालका लागि उपयुक्त खाद्यवस्तुमा आत्मनिर्भर बनाउने तथा तुलनात्मक लाभका कृषि उपजको प्रवर्द्धन गर्ने दृष्टिकोण सहितको रणनीति तयार गरिनुपर्दछ ।

**

खण्ड २: कृषि क्षेत्रको विश्लेषण

सारांश

यस खण्डमा समग्रमा कृषि क्षेत्रको विश्लेषण गरिएको छ जसको सारांश तल प्रस्तुत छ:

● विद्यमान स्थिति

केही उप-क्षेत्रहरू जस्तै दुग्ध प्रशोधन, कुखुरापालन, चिया, तरकारी, बीउ र माछापालनमा केही उत्साहजनक सङ्केत विश्लेषणमा देखाइएको छ। तर समग्रमा यी सकारात्मक सङ्केतहरू कृषिमा संलग्न ठूलो जनसंख्यालाई गरिबीबाट माथि उठाउन, कुपोषण घटाउन तथा खाद्य सुरक्षा सुनिश्चित गराउन प्रत्यक्ष रूपमा पर्याप्त भने छैनन् भन्ने स्वीकार गरिएको छ। यस अनुसार देशका करिब दुई तिहाइ जनसंख्या कृषि क्षेत्रमा संलग्न भए पनि यस क्षेत्रको उत्पादकत्व र प्रतिस्पर्धात्मकता न्यून छ। उन्नत कृषि प्रविधिको उपयोग सीमित छ। खेती गरिएका अधिकांश क्षेत्रमा अन्नबाली लगाइए पनि कृषि क्षेत्रमा खाद्य व्यापार घाटा बढ्दो छ। कुपोषणको स्थिति पनि उच्च छ।

यसको विश्लेषणले उत्पादकत्व, पूर्वाधार, खाद्य सुरक्षा र गरिबीमा भने सुधार आएको देखाएको छ। तर खाद्य तथा कृषि व्यापार घाटा र प्रतिव्यक्ति जमिनको उत्पादकत्व जस्ता केही सूचकाङ्कहरू पहिलेभन्दा पनि कम देखिएका छन्। यस अघिको दीर्घकालीन कृषि योजना २०५०-२०७० (एपीपी भनेर चिनिने गरेको) सुरु गरिएको बेला नेपालको कृषि क्षेत्र आजको भन्दा भन्ने कमजोर अवस्थामा रहेको र विगत दुई दशकमा जनजीवनका अरू पक्षबाट जीवनस्तरमा आएको सुधारले हिजोको तुलनामा समग्र कृषि क्षेत्रमा भएको आजको सुधारलाई न्यून साबित गरिदिएको बताएको छ।

नेपालले कृषि क्षेत्रमा केही सुधार गरे पनि मुलुकले हासिल गर्न खोजेको प्रगतिको आधारमा र तुलनात्मक रूपमा छिमेकीहरूले सोही अवधिमा गरेको प्रगतिलाई हेर्दा सुधार एकदमै कम छ भन्ने यसको ठहर छ। यसका अनुसार नेपालमा समग्र अर्थतन्त्रको वृद्धि र कृषिगत वृद्धि मन्द (करिब ३ प्रतिशत) मात्र होइन ज्यादै अस्थिर खालको पनि छ। नेपालका युवा र सर्वाधिक उत्पादनशील श्रम शक्ति

अन्यत्रै संलग्न रहेको छ । सन् २०१० मा मात्र करिब तीन लाखले श्रमका लागि नेपाल छोडेका थिए र यो प्रवृत्ति विगत दस वर्षदेखि बढ्दो छ¹⁶ । यसरी २०६७/०६८ मा वैदेशिक रोजगारमा जानेहरूले ठूलो परिमाणमा आफ्नो कमाइ देशमा पठाएका छन्, जुन प्रतिवर्ष करिब ३ खर्ब रूपैयाँ (३ बिलियन अमेरिकी डलर) अर्थात् कुल गार्हस्थ्य उत्पादन^{१५}को २० प्रतिशतभन्दा बढी हुने गरेको छ । यस्तो अधिकांश रकम लगानी र पूँजी निर्माणमा भन्दा पनि ऋण तिर्न र उपभोग गर्नमा नै खर्च हुने गरेको छ ।

● दीर्घकालीन कृषि योजना (एपीपी)

माथिका कारणहरूले यो मिश्रित प्रतिफल दिने योजना बन्न पुग्यो । सडक पूर्वाधार, बागवानी र सामुदायिक वन जस्ता केही क्षेत्रहरूमा यसले लक्ष्य हासिल गर्न सकेको थियो भने, अन्नवाली, मलखाद र बीउका सन्दर्भमा अपेक्षाभन्दा कम प्रगति रहन गयो । यसैगरी, पशुपालन र सिँचाइमा मिश्रित प्रतिफल रहन गयो भने समग्र कृषिजन्य कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको वृद्धिदर कमजोर रह्यो ।

दीर्घकालीन कृषि योजनाको तर्जुमा प्रविधिको प्रयोगमा केन्द्रित अवधारणामा आधारित थियो जुन खासगरी हरित क्रान्तिमै ज्यादा केन्द्रित हुँदा नेपालका सबै कृषि भूभागमा र कृषि पर्यावरण^{१६}का लागि उपयुक्त हुन सकेन । स्रोत-साधनहरू, नीतिहरू र यसका कार्यक्रमलाई कार्यान्वयन गर्न आवश्यक पर्ने संस्थाहरूका पक्षबाट सीमित सहयोग भएकाले दीर्घकालीन कृषि योजनाको कार्यान्वयन पक्ष कमजोर भयो । यसको स्वामित्व पनि फितलो रह्यो । कृषि क्षेत्रका मुख्य सरोकारवालाहरू किसान निजी क्षेत्र र सहकारी आदि यसको तर्जुमा र कार्यान्वयनमा सक्रिय रूपमा सहभागी हुने वातावरण बनेन । भूमि र भूमिसँग सम्बन्धित समस्याहरू समाधान नगरी यसै छोडिएका थिए ।

○ अपेक्षित प्रगति नहुनुका कारण:

वितेका दुई दशकमा कृषि विकासको वृद्धि कमजोर रहनुमा निम्न कारणहरू देखाइएको छ:

- वि.सं. २०६२मा अन्त्य भए पनि बाह्र वर्षे लामो द्वन्द्वले कृषि क्षेत्रमा नकारात्मक असर छोड्यो । गाउँका लाखौँ परिवारहरू जग्गाजमिन छोडेर सहरतिर पसे । अधिकांश काठमाडौँ उपत्यकामा र बाँकी विदेशतिर ।

ग्रामीण जनसंख्याको यो पलायनले ती क्षेत्रहरूमा श्रम र लगानी अभाव भयो ।

- तीव्र गतिमा भइरहेको सहरीकरणले सहरसँगै जोडिएका उर्वर कृषियोग्य जमिनको ठूलो भाग आवासीय प्रयोजनहरूमा उपयोग हुँदै गइरहेको छ ।
- राजनीतिक अस्थिरताले गर्दा नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्न निरन्तरता दिने प्रतिबद्ध नेतृत्वको अभाव रहन गयो । प्रचुर मात्रामा कृषि नीतिहरू आएका पनि अधिकांश नीतिहरू दस्तावेजमै सीमित रहन गए । कति अवस्थामा नीति कार्यान्वयनका निम्ति आवश्यक कानून र स्रोतसाधनहरूको अभाव भयो । कहिलेकाहीं कमजोर योजना पनि तर्जुमा भए भने कतिपय अवस्थामा लक्ष्यहरू महत्वाकांक्षी भए । कार्यान्वयनका लागि संस्थागत क्षमता अपर्याप्त रहन गयो ।
- दीर्घकालीन कृषि योजना २०५१-२०७१ (एपीपी)को पहिलो दस वर्षको अवधिमा कृषिमा सरकार र विकासका साभेदारहरूको लगानी घटेको देखिन्छ । निजी क्षेत्रको लगानी पनि त्यति धेरै हुन सकेन । सो अवधिमा मानव संसाधनको क्षमता सीमित रहन गयो । निजामती कर्मचारीहरूका लागि प्रोत्साहन न्यून रट्यो भने प्राविधिक र श्रमिकहरू राम्रो अवसरको खोजीमा विदेश जाने क्रम बढ्यो ।

● कृषि विकास रणनीति (एडिएस): आवश्यकता र अपेक्षा

यसमा भनिएको छ, यो रणनीतिको तर्जुमाका क्रममा दीर्घकालिन कृषि योजनाको अनुभवबाट सिकिएका पाठहरूलाई समेटिएको छ । यी मध्ये सुशासनको सुनिश्चितता, सरोकारवालाहरूको प्रभावकारी सहभागिता, जमिनका सवालहरूको सम्बोधन, विकेन्द्रित अनुसन्धान र प्रसार, र व्यापारीकरण तथा प्रतिस्पर्धात्मकता वृद्धि मुख्य छन् । प्रस्तुत यो रणनीतिले आगामी बीस वर्षका लागि नेपालको कृषि क्षेत्रलाई मार्गनिर्देश गर्ने अपेक्षा गरेको छ । यस अवधिमा नेपालको कृषि क्षेत्रको संरचनामा व्यापक र बहुआयामिक परिवर्तन आउने र कृषि क्षेत्रसँगै कृषि व्यवसायको पनि अभिवृद्धि हुने अपेक्षा गरिएको छ । कृषि र अन्य क्षेत्रहरूबीचको समन्वय खास गरी ग्रामीण क्षेत्रको गरिबी निवारणका लागि महत्वपूर्ण हुनेछ भनिएको छ ।

यस रणनीतिले कृषि क्षेत्र भित्रका जटिलताहरू सम्बोधन गर्न र उत्पादनका क्षेत्रहरू (बाली, पशुपन्छी, मत्स्यपालन, वन) मात्र नभई प्रशोधन क्षेत्र, व्यापार तथा अन्य सेवाहरू (भण्डारण, ढुवानी तथा सञ्चालन, वित्त, बजारीकरण, अनुसन्धान, प्रसार)लाई समेत समावेश गर्नु सान्दर्भिक हुनेछ भन्ने जिकिर गरिएको छ ।

यो रणनीतिको तर्जुमा मूलतः कृषिमा आधारित समुदायलाई सेवा र उद्योग क्षेत्रबाट बढी आयआर्जन गर्न सक्ने गरी कृषि क्षेत्रको रूपान्तरण गर्ने अवधारणामा आधारित छ भन्दै नेपालीको लागि खाद्य उत्पादन तथा वितरण, गैरकृषि क्षेत्रसहितको ग्रामीण विकास, श्रमिक र जमिनको उत्पादकत्व वृद्धि, व्यापार सन्तुलन, रोजगारी र युवा पलायन, कृषि क्षेत्रमा महिलाको भूमिका र जलवायु परिवर्तन^{१९}को सन्दर्भमा कृषि क्षेत्रको रूपान्तरण प्रक्रियालाई गति दिने र नेपाली समाजको आकांक्षा तथा समस्याहरू बीच सही तालमेल सुनिश्चित गर्नेछ भनिएको छ ।

खर्किएका पक्ष

सन्दर्भको विश्लेषण समस्ति रूपमा भएको देखिँदैन । यो विश्लेषण दीर्घकालीन कृषि योजनाको समीक्षामा मात्र सीमित रहेको देखिन्छ । त्यसमा पनि यसको अन्तर्वस्तु योजनाको मध्यकालीन समीक्षामा सीमित रहेको देखिन्छ । अर्को कुरा यो विश्लेषण गर्दा रणनीति बनाउँदाको साभेदार राष्ट्रिय किसान सञ्जाल समेत संलग्न थिएन । कृषि क्षेत्रको मूल्याङ्कनमा उपयोग गरिएका तथ्य तथ्याङ्कहरू पनि भरपर्दा छैनन् । जस्तै वि.सं. २०५१ मा नै १८% कृषि भूमि वर्षेभरी सिँचित रहेकोमा वि.सं. २०६२ मा पनि सोही तथ्याङ्क प्रयोग गरिएको छ । यसले पन्ध्र वर्षमा सिँचाइ क्षेत्रमा कुनै काम नभएको देखाउँछ । तर सिँचाइ मन्त्रालयको वार्षिक बजेटमा करोडौं रुपियाँ सिँचाइ क्षेत्रमा लगानी भएको देखिन्छ । यसैगरी बाली उत्पादनको लक्ष्य निर्धारण अहिलेको औसत उत्पादनभन्दा कम गरिएको छ । उदाहरणका लागि धानको उत्पादन रणनीति लागु भएको पाँच वर्षमा ३.५मे.ट.^{२०} प्रति हेक्टर^{२१}भनेर राखिएको छ तर भनिएको परिमाणको उत्पादन अहिले नै भइसकेको छ ।

कृषि क्षेत्रको विश्लेषण भनिए तापनि यो गुञ्जन लागेको दीर्घकालीन कृषि योजनाको आलोचना गर्न मै सीमित छ । समग्रमा उत्पादनमा केन्द्रित विश्लेषणले नेपालको कृषि क्षेत्रको विकास नहुनुको कारण देश विकासका सुस्त गति मानेको छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादन, श्रमिकको उत्पादकत्व, कृषि व्यापार घाटा, गरिबी, खाद्य असुरक्षा जस्ता आयामको विश्लेषण गरेर कृषि क्षेत्रको व्यापकतालाई समेट्ने प्रयास भए पनि यी सबै आयाममा सकारात्मक प्रगति मात्र देखाइएको छ । प्रस्तुत विश्लेषणमा दीर्घकालीन कृषि योजनाको मिश्रित योगदान रहेको भनिएको छ । तर अहिलेसम्म आइपुग्दा कुन क्षेत्रले राम्रो परिणाम दिए र कुन क्षेत्रले निर्धारण गरे सरहको परिणाम दिन सकेनन् भन्ने कुराहरूको सूक्ष्म अध्ययन गरेको देखिँदैन । साथै कृषि क्षेत्रको मूल्याङ्कन गर्दा पर्याप्त अनुसन्धान भएको देखिँदैन । उच्च लगानीको प्रतिस्पर्धी कृषि विकासको सोच राख्ने रणनीतिले आयातको प्रभाव मूल्याङ्कन समेत गरेको छैन साथै प्रमुख दुई छिमेकी देश जसको कृषि अर्थतन्त्र नेपालको तुलनामा धेरै ठूलो छ तिनीहरूको प्रभावको लेखाजोखा पनि गरिएको छैन ।

दीर्घकालीन कृषि योजना समन्वय र नीतिगत सुधार हुन नसक्नाले असफल भएको भनिएको छ । तर यो असफल हुनुको मुख्य कारण यसको कार्यान्वयनमा सहयोग गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्ने दातृ निकायहरूले बीचमै लगानी रोकेको कारणले हुन नसकेको कतै उल्लेख गरिएको छैन । त्यस्तै दीर्घकालीन कृषि योजनाको अपनत्व कसैले लिएन भन्ने जिकिर गरिएको छ । अपनत्व नलिनुमा कृषि विकाससँग सम्बन्धित अन्य मन्त्रालय र विभागहरूको कामको उचित मूल्याङ्कन हुन नसक्दा यस्तो हुन गएको भनिएको छ । तर योजना लागु हुन नसक्दा यस्ता योजना कति प्रभावकारी हुन्छन् भन्नेसमेत मूल्याङ्कन गर्न सकिएन । मुख्य कुरा दाताहरूले नै रणनीति बनाउने र मूल्याङ्कन गर्ने हुनाले अन्य सम्बन्धित निकायहरूले यसको अपनत्व नलिँदा कार्यान्वयन हुन नसकेको हो ।

तरकारी तथा मासुजन्य उत्पादनलाई यस अवधिको सफल कार्यक्रमको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । तर यी कार्यक्रमहरू पनि प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट मात्र नभई बढ्दो जनस्वास्थ्यको चेतना, क्रय शक्ति र शहरीकरणको प्रभावबाट भएको देखिन्छ ।

यस खण्डमा कृषि क्षेत्रको विश्लेषणको आधार र ढाँचा प्रस्तुत गरिएको छैन । यो विश्लेषण समग्र कृषि क्षेत्रको समीक्षा गर्नुभन्दा दीर्घकालीनकृषि योजना र कृषि मन्त्रालयको साँघुरो घेराभित्र अलमलिएको देखिन्छ । साथै भौगोलिक तथा जैविक

विविधता, प्राकृतिक प्रकोप (भूकम्प सहित) र पर्यावरणीय अवस्थाको समग्र मूल्याङ्कन विना नै यो रणनीति तयार गरिएको छ । यसमा प्रस्तावित उच्च लगानीको रासायनिक कृषिले भविष्यमा पार्ने प्रभावको आँकलन पनि छैन । कृषि नीति २०६१ को उद्देश्यमा उल्लेख गरिएको दिगो तथा पर्यावरणीय कृषि प्रवर्द्धन गर्ने प्रस्तावसमेत यसमा उल्लेख गरिएको छैन ।

यस अवधिमा राष्ट्रिय कृषि विकास नीति २०६१, तीनवर्षे अन्तरिम योजना २०५९, ग्रामीण पूर्वाधार योजना २०६६, कृषि उद्यम प्रवर्द्धन नीति २०६२ लगायतका नीति तथा योजनाहरू तयार भएका कुरा उल्लेख छ । त्यसैगरी अन्य पूर्वाधार जस्तै कृषि सेवा केन्द्र, वाणिज्य बैङ्कहरू, बजार केन्द्र, बाटो, बिजुली र सिँचाई क्षेत्र बढेको देखाइएको छ । दीर्घकालीन कृषि योजनाको समीक्षा गर्दै, यस्ता उपलब्धिहरू ठिकै रहेको (केही क्षेत्र सन्तोषजनक र अन्य केही असफल) र यसो हुनुमा सरकार र दाताहरूको लगानी मुख्य कारक बताइएको छ । विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिसम्झौता र सम्मेलनमार्फत नेपालले दिगो कृषि प्रणाली अपनाई खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको अधिकार प्रवर्द्धन गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको छ । उदाहरणका लागि दिगो विकास लक्ष्य^{२२}, शून्य भोक चुनौती (Zero Hunger Challenge)^{२३} । साथै नेपालको संविधानले खाद्य सम्प्रभुतालाई नागरिकको हकको रूपमा संवैधानिक व्यवस्था गरेको छ । खाद्य सम्प्रभुता भनेको हाम्रो सन्दर्भमा स्वस्थ खाना दिगो कृषि प्रणालीबाट उपलब्ध गराउनु हो । तर यी कुराका बारेमा रणनीति मौन छ ।

सुभाव:

यस खण्डमा गरिएको कृषि क्षेत्रको विश्लेषण बदलिँदो राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक आयामको समग्र लेखाजोखा गर्न अपर्याप्त छ । विश्वव्यापी रूपमा देखिएका कृषि क्षेत्रका समस्याहरूको लेखाजोखा गरी अहिले नेपाली कृषि क्षेत्रका चुनौतीहरू खासगरी बसाइसराइ, जलवायु परिवर्तन र खाद्य सङ्कटको यथार्थ विश्लेषण गरी रणनीतिको दुरदृष्टि तयार गरिनु पर्दछ ।

खण्ड ३: रणनीतिको दुरदृष्टि

सारांश

अबको बीस वर्षमा नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन उल्लेख्य वृद्धि भई नेपाल मध्यमस्तरको आम्दानी हुने देश बन्ने अपेक्षा गरिएको छ । यो अवस्थामा आइपुग्न नेपाल कृषि रूपान्तरणको प्रक्रियामा लागेको हुनेछ । खासगरी यसले निर्वाहमुखी कृषिमा आधारित समाजबाट फड्को मार्दै उद्योग र सेवाबाट ठूलो आम्दानी हिस्सा बनाउने छ ।

यो दुरदृष्टि तयार गर्दा कृषि रूपान्तरण, कृषि विकास सहरीकरण, खानेकुरामा परिवर्तन विश्वव्यापीकरण र व्यापक बसाइसराइ, हरित प्रविधि, विविधिकरण, वितरण प्रणालीमा बजारको नियन्त्रण, गुणस्तर र खाद्यका मापदण्ड, आयआर्जन, जलवायु परिवर्तन, स्रोतको क्षयीकरण, आर्थिक अनुशासन जस्ता विषयलाई चुनौतीको रूपमा स्वीकार गरिएको छ ।

आर्थिक वृद्धिलाई गति दिने, जीवनस्तरलाई माथि उकास्ने र खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा योगदान दिने, खाद्य सम्प्रभुता उन्मुख “आत्मनिर्भर, दिगो, प्रतिस्पर्धी तथा समावेशी कृषि क्षेत्र” रणनीतिको दुरदृष्टि रहेको छ । साथै कार्यान्वयनका क्रममा रणनीतिको सोच अनुरूपको प्रगति अनुगमन गर्नका लागि तय गरिएका विभिन्न सूचक तथा लक्ष्यहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

खटकिएका पक्ष

यस दुरदृष्टिमा उल्लेखित सबै वाक्यांशको व्याख्या गरिए तापनि खाद्य सम्प्रभुताको व्याख्या भने गरिएको छैन । अभियानमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई याद छ कि खाद्य सम्प्रभुता पछि जोडिएको शब्दावली हो । यसको लक्ष्य र सूचकसमेत प्रस्तुत गरिएको छैन । खाद्य सम्प्रभुता उन्मुख भन्ने कुरा अमूर्त मात्र छैन, कुनै स्पष्ट मार्ग चित्रविनाको खाद्य सम्प्रभुता भ्रमपूर्ण पनि छ । सम्बन्धित सरोकारवालासँगको व्यापक परामर्शबाट तयार पारिएको भनिएको दुरदृष्टिको प्रस्तुति आफैमा बाकिने र अस्पष्ट रहेको छ । उदाहरणका लागि प्रतिस्पर्धी तथा समावेशी भनेर के भन्न खोजिएको हो स्पष्ट छैन । यो दुरदृष्टि तय गर्नुका आधारहरू स्पष्ट छैनन् । प्रस्तुत लक्ष्य र सूचकहरू कसरी तय गरियो यसका आधारहरू, सुधार गर्नु पर्ने पक्ष के हुन् उल्लेख छैन ।

सुभाव:

दुरदृष्टिलाई स्पष्ट र सरल बनाउन आवश्यक छ । दुरदृष्टिमा नेपाललाई खाद्यान्नमा आत्मनिर्भर बनाउने र तुलनात्मक लाभका कृषि उपजहरूको प्रवर्द्धन गरी रोजगारी तथा आम्दानी बढाउने स्पष्ट खाका कोरिनुपर्छ ।

**

खण्ड ४: रणनीतिको ढाँचा

सारांश

यस खण्डमा, रणनीतिको दुरदृष्टि हासिल गर्न चार रणनीतिक सभागहरू खास गरी सुशासन, उत्पादकत्व, नाफामूलक व्यवसायीकरण र प्रतिस्पर्धी क्षमताद्वारा कृषि क्षेत्रको द्रुत विकास गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ । दस्तावेजमा समावेशीकरण (सामाजिक तथा भौगोलिक दुवै) प्रवर्द्धन, प्रतिस्पर्धी क्षमता, दिगोपन (प्राकृतिक स्रोत साधन तथा आर्थिक दुवै), निजी तथा सहकारी क्षेत्रको विकास र बजार पूर्वाधारको सञ्जाल (उदाहरणका लागि कृषिसडक, सङ्कलन केन्द्रहरू, बजार केन्द्रहरू), सूचनाका पूर्वाधार तथा सूचना सञ्चार प्रविधि, र उर्जा पूर्वाधारहरू (उदाहरणका लागि ग्रामीण विद्युतीकरण, नविकरणीय एवं वैकल्पिक उर्जाका स्रोतहरू) मार्फत विकासलाई अगाडि बढाउने भनिएको छ । साथै समावेशी, दिगो, बहुक्षेत्रीय, तथा पूर्वाधार सञ्जाल वृद्धिमार्फत खाद्य तथा पोषण सुरक्षा अभिवृद्धि, गरिबी निवारण, सुदृढ र प्रतिस्पर्धी कृषि व्यापार, ग्रामीण घरपरिवारको उच्च र समतामूलक आय र कृषकका अधिकार सुनिश्चित गर्ने नतिजाहरू अपेक्षा गरिएका छन् ।

तलको चित्रमा रणनीतिको ढाँचा प्रस्तुत गरिएको छ । यसका चारै अवयवलाई पछि एक एक गरेर विश्लेषण गरिएको छ ।

रणनीतिका आयामहरू

सुशासन

सारांश

यसमा सुशासन भन्नाले नीतिहरूको तर्जुमा गर्ने, परिमार्जन गर्ने र कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा सरकारको क्षमतालाई बुझाउँछ । सुशासनका प्रमुख तत्वहरू अन्तर्गत जवाफदेहिता, सहभागिता, पूर्वानुमान क्षमता र पारदर्शिता राखिएको छ । कृषि क्षेत्रको विकासका लागि पटकपटक प्रतिबद्धताहरू जनाइए पनि यस क्षेत्रलाई सहयोग गर्ने नीतिहरू या त विकसित गरिएनन् वा विकसित गरिए पनि तिनीहरूको कार्यान्वयन गरिएनन् साथै नीति, कार्यक्रम र आयोजना कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा नेतृत्व तहको पटकपटकको परिवर्तनहरूले समस्यालाई भ्रन जटिल बनाएको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

यसले कृषि क्षेत्रमा विभिन्न निकायहरू र विभिन्न तहहरू (केन्द्रीय र स्थानीय) मा तथा विभिन्न सरोकारवालाहरू (सरकार, नागरिक समाज, विकासका साभेदारहरू) बीच समन्वय र प्रभावकारी योजना आवश्यक पर्ने जटिलतालाई ठम्याएको छ । यसमा भनिएको छ, सुशासनका उपलब्धि हासिल गर्नका लागि प्रभावकारी समन्वय र योजना निर्माण मुख्य प्रतिफल हुनेछन् र सुदृढ क्षमता भएको कृषि विकास मन्त्रालयको नीति तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग समन्वय महाशाखा अन्तर्गतको कृषि विकास रणनीति समन्वय शाखा (कार्यान्वयन सहायता एकाइ) ले विभिन्न संस्थाहरूबीच रणनीति कार्यान्वयनका लागि सहजीकरण गर्नेछ । साथै रणनीतिका समावेशी पक्षहरू (लैङ्गिक, पिछडिएका वर्गहरू, भौगोलिक रूपमा पिछडिएकाहरू)लाई उपयुक्त संयन्त्रहरूको माध्यमबाट समावेश गरिने छ । यसमा नतिजामुखी व्यवस्थापन प्रणाली स्थापनाका लागि आवश्यक उपायहरू यही अवयवभित्र परीक्षणको रूपमा व्यवस्था गरिने भनिएको छ ।

खट्टकिएका पक्ष

सुशासनबारे जे प्रस्तुत गरिएको छ त्यसले यो रणनीतिको कार्यान्वयन गर्ने प्रतिबद्धता अभिव्यक्त गर्दैन । यदि त्यस्तो हुँदो हो त अहिलेको कृषि कर्मचारीतन्त्रको सुधारको प्रस्ताव यो रणनीति कार्यान्वयनको पहिलो सर्तको रूपमा प्रस्तुत हुने थियो । सुशासनका सैद्धान्तिक आयामहरूका बारेमा चर्चा

गर्दैमा रणनीति कार्यान्वयनको ठोस योजना प्रस्तुत हुँदैन । के हुनु पर्छ भन्नु भन्दा के गर्नु पर्छ भनेर किटान नहुँदा सुशासन अर्तीउपदेशमा मात्र सीमित छ । उदाहरणका लागि अहिलेको जस्तो माथिको आदेश र आफ्ना मान्छेको वरिपरि मात्र सङ्कुचित कृषि कर्मचारीतन्त्रलाई पुनर्गठन नगरी सुशासनको कुरा गफ मात्र हुन्छ ।

सुभाव

यो खण्डमा प्रस्तुत सुशासनको विवरणलाई रणनीतिक कार्ययोजनाको रूपमा प्रस्तुत गर्नुपर्छ । कृषि क्षेत्रको सुशासनको कुरा गर्दा कर्मचारी तन्त्रको पुनर्संरचना, सरकारी खरिद ऐनको समीक्षा र सेवा तथा प्रविधि प्रवाहको प्रभावकारिता सुशासनका महत्वपूर्ण आयामका रूपमा आत्मसात गरिनुपर्दछ ।

*

उत्पादकत्व वृद्धि

सारांश

जमिन र श्रमको उत्पादकत्व वृद्धि नै रणनीतिको आधारशिला हो । कृषि उत्पादकत्व वृद्धिका लागि उपयुक्त प्रविधिहरूको अवलम्बन गर्न आवश्यक हुन्छ । साथै बजारको माग र आश्रित किसानहरूको खाद्य सुरक्षाको आवश्यकतासँग सामञ्जस्य राख्दै कृषि उत्पादनको सामर्थ्य र दिगोपन बढाउनेबारे जान्नु आवश्यक हुन्छ । कृषिजन्य उत्पादकत्व बढाउनका लागि अपनाइने उपायहरू अन्तर्गत (क) प्रभावकारी कृषि अनुसन्धान र प्रसार, (ख) कृषिजन्य सामग्रीहरूको प्रभावकारी उपयोग, (ग) प्राकृतिक स्रोत-साधनहरू (जमिन, पानी, माटो र वनजङ्गल)को कुशल तथा दिगो परिचालन र उपयोग र (घ) जलवायु परिवर्तन र प्राकृतिक प्रकोपहरूबाट बचाउन सक्ने क्षमता पर्दछन् ।

गुणस्तरीय सामग्री समयमै उपलब्ध भयो भने उत्पादकत्व बढ्छ । दीर्घकालीन रूपमा प्रविधिको पहुँच र अवलम्बनका साथै प्राकृतिक स्रोत साधनहरूको प्रभावकारी व्यवस्थापनको क्रममा उपभोग गरिने समग्र उत्पादनको कुल संसाधन उत्पादकत्व^{२४} (Total Factor Productivity) मा नै कृषि क्षेत्रको उत्पादकत्व र प्रतिस्पर्धात्मकतामा निर्भर गर्दछ, भन्ने तथ्यलाई रणनीतिले आत्मसात गरेको छ ।

लक्षितवर्गमा पुग्ने सवालहरू वा बजार असफलताहरूलाई सम्बोधन गर्न अनुदान एउटा अल्पकालीन उपाय हुन सक्छ तर दीर्घकालीन रूपमा भने उत्पादकत्वको दिगो सुधारका लागि अनुदान त्यति भरपर्दो, वज्ञानिक वा प्रभावकारी समाधान हुन सक्दैन । रणनीति दिगो तथा भरपर्दो प्रविधिहरूको विकास र अभ्यासहरूको अवलम्बनमा केन्द्रित हुनेछ, र किसानहरूलाई उनीहरूको आवश्यकता अनुसारका उपयुक्त सामग्री र प्रसार सेवा छनौट गर्न नमूनाको रूपमा भौचर प्रणाली लागु गरिनेछ ।

रणनीतिमा निजी क्षेत्र, सहकारी क्षेत्र, गैरसरकारी संस्थाहरू, अगुवा किसानहरू, कृषक पाठशालालगायत अन्य निकायहरूसँगै सरकारी क्षेत्र पनि एउटा निकाय हुनेछ, र त्यसमार्फत प्रविधिको विकास र प्रसार हुनेछ भनिएको छ । सरकारी क्षेत्रको भूमिका अन्य निकायका प्रयासहरूलाई समन्वय गर्नमा, नीतिहरू र योजनाहरूको कार्यान्वयनमा सहजीकरण गर्नमा, कार्यान्वयन अनुगमन गर्नमा र नियमहरूको लागु एवं नियमनमा मुख्य रूपमा जिम्मेवार रहने छ ।

सकारात्मक पक्ष

कृषि प्रसारका लागि यस अघि नै विभिन्न निकायहरू संलग्न छन् र आउँदो समयमा उनीहरूको संलग्नता अझ महत्वपूर्ण हुनेछ भन्ने तथ्य रणनीतिले मनन गरेको छ । सार्वजनिक प्रसार सेवामा मानव संसाधनको संख्यामा वृद्धिको वकालत गर्नुभन्दा पनि यसले विद्यमान मानव संसाधनको क्षमता विकास गर्ने र उनीहरूको जिम्मेवारीलाई प्रसार सेवाको भूमिकाबाट समष्टिगत रूपमा कृषिजन्य सेवाहरूको विस्तारमा सहजीकरण गर्ने भूमिकातर्फ रूपान्तरण गर्ने प्रस्ताव गरेको छ । यसमा भनिएको छ, यो भूमिका परिवर्तनका लागि कृषि विकासका कार्यक्रमको वास्तविक (गाउँ विकास समिति) तहमा प्रभावकारी सेवा प्रदान गर्ने उद्देश्यले करिब ४ हजार सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रहरूस्थापना गरिने छन्, जहाँ प्रत्येक सामुदायिक सेवा केन्द्रमा कृषि, पशु र कृषि सूचना तथा सञ्चारसँग सम्बन्धित कम्तीमा एक एक प्राविधिकहरू रहने छन् ।

रणनीतिको सफलताका लागि उत्पादनको आधारभूत साधनको रूपमा रहेको जमिनमा किसानहरूको पहुँच गम्भीर र महत्वपूर्ण छ, भन्ने तथ्य पनि रणनीतिले महसुस गरेको छ । जग्गाजमिनसँग सम्बन्धित गम्भीर सवालहरू जस्तै, मोहियानी हक, खण्डीकरण, जमिनको गुणस्तर घट्ने, भूउपयोग योजना आदि रणनीतिको

कार्य अवधिमा सम्बोधन गरिनु आवश्यक छ र तिनीहरूको समाधानका लागि जमिनको उत्पादकत्व अभिवृद्धि गर्न सन्तुलित र दक्षतापूर्ण संयन्त्र यकिन गर्न र किसानहरूका संघ संस्थाहरू, सहकारीहरू र निजी क्षेत्रलाई सहभागी गराउनु आवश्यक छ भन्ने रणनीतिले देखेका सकारात्मक पक्ष हुन् ।

खट्टकिएका पक्ष

यसमा प्रस्तुत रणनीतिक प्रस्तावहरू फेरि पनि सुझावका रूपमा मात्र सीमित छन् । गाउँ विकास समिति स्तरमा कृषि पशु र सूचना तथा सञ्चारसँग सम्बन्धित प्रविधिकहरू राख्ने बाहेकका प्रस्तावहरू अमूर्त र अव्यावहारिक छन् । उदाहरणका लागि दीर्घकालीन रूपमा किसानलाई अनुदान दिन नहुने कुरा गरेको छ । विश्वभरि नै कृषि व्यवसायलाई सामाजिक उद्यमको रूपमा राज्यहरूले संरक्षण दिइरहेको सन्दर्भमा यस्तो प्रस्ताव व्यवहारसम्मत मात्र नभएको होइन यसले नेपाली कृषिलाई अभै कमजोर बनाउने निश्चित छ किनकि साना किसानले आफ्नै बलबुतामा मात्र लगानी तथा खेतीपातीको सम्भावित नोक्सानीको जोखिम लिन सक्दैनन् । मुख्यतः यही कारणले नै अहिले किसानहरू खेतीपातीबाट पलायन भएका हुन् । अर्को कुरा अधिल्लो दीर्घकालीन कृषि योजना बनाउँदा दाताहरूले सुरुमा उच्च लगानीको योजना बनाउन हौस्याएको र पछि आफैँले हात भिक्नाले असफल भएको कुरा पनि विर्सन हुँदैन ।

*

नाफामूलक व्यवसायीकरण

सारांश

रणनीतिमा नाफामूलक व्यवसायीकरणबाट प्राप्त हुने उपलब्धि कृषिको रूपान्तरणबाट हासिल हुने उपलब्धिको एक हिस्साका रूपमा रहेको छ । यो रूपान्तरण प्रक्रियामा, अधिकांश हिस्सा केवल जीविकाका लागि मात्र खेतीपाती गरिँदै आएको कृषि मूलतः निर्वाहमुखी^{२५} (अन्य जीविका वा घरपरिवारको खाद्य सुरक्षाको विकल्पहरू उपलब्ध नभएको) अवस्थाबाट अधिकांश हिस्सा व्यवसायीकरणको उद्देश्य लिएको कृषितर्फ उन्मुख हुनुको साथै स्थानीय, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय बजारसँग जोडिएको हुनेछ । यसमा व्यावसायिक कृषितर्फ रूपान्तरित हुनका लागि केवल किसानहरूमा मात्र नभई आधारभूत रूपमा कृषिजन्य उत्पादनहरू र सेवाहरूलाई व्यवसायीकरण गर्ने कार्यमा संलग्न कृषि-उद्यमहरू र

सहकारीहरूमा पनि केन्द्रित हुनुपर्छ भनिएको छ । यी उद्यमहरूमा सामग्री प्रदायकहरू, उत्पादन कम्पनीहरू, बजारीकरण गर्ने सहकारीहरू, भण्डारण सञ्चालकहरू, मालसामानको प्रबन्ध गर्ने कम्पनीहरू, कृषि प्रशोधनकर्ताहरू, कृषिजन्य तथा खाद्य उत्पादनहरूको आयातकर्ता र निर्यातकर्ताहरू, वितरकहरू, व्यापारीहरू, कृषि र कृषिजन्य उत्पादनमा आधारित सहकारीहरू र कृषिजन्य सेवा प्रदायकहरू (वित्तीय सेवा प्रदायकहरू, बिमा प्रदायकहरू, व्यावसायिक सेवा प्रदायकहरू लगायत) पर्दछन् ।

नाफामूलक व्यवसायीकरणका लागि विभिन्न उपायहरूको अवलम्बन तथा प्रक्रियाहरूको समायोजन हुन आवश्यक पर्छ । उदाहरणका लागि, लगानीको वातावरण अनुकूल बनाउन र दक्षतापूर्ण व्यावसायिक कृषि प्रवर्द्धनका लागि करारका व्यवस्थाहरू सुदृढ गराउन कर र वित्तीय सेवाहरूमा सुधार आवश्यक पर्दछ । यो रणनीतिले अर्थतन्त्रको सन्तुलनको सुनिश्चितता हासिल गरी राष्ट्रिय आय र रोजगारीमा प्रभाव पार्नका लागि सीमित संख्यामा मूल्य श्रृंखला^{२६} को प्राथमिकता तोक्नु पर्ने आवश्यकतालाई पनि जोड दिन्छ । अन्त्यमा, रणनीतिले व्यावसायिक कृषिलाई प्रवर्द्धन गर्न भौतिक तथा संस्थागत पूर्वाधारहरूको (कृषि सडकहरू, बजारसम्बन्धी जानकारी र बजार अनुसन्धान प्रणालीहरू) सुधारमा पनि सहयोग गर्दछ ।

खट्टकिएका पक्ष

यसमा निर्वाहमुखी कृषिलाई रूपान्तरण गरी नाफामूलक व्यवसायीकरण गर्ने प्रस्ताव गर्दै लगानीको वातावरण र पूर्वाधार निर्माणलाई मुख्य सुधारको क्षेत्रको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । नेपाली कृषिको भविष्य कस्तो हुनुपर्दछ भन्ने चर्चा गरिए पनि निर्वाहमुखी कृषिको नाफामूलक व्यवसायीकरण तर्फको संक्रमण कसरी हुन्छ भन्ने केही बताइएको छैन । यस प्रस्तावमा केही सीमित संख्यामा मूल्य श्रृंखलाहरूको प्राथमिकता तोकी ती उत्पादनहरूको व्यवसायीकरण गर्ने कुरा गरिएको छ । तर यथार्थमा नेपाल जस्तो विविध जैविक तथा पर्यावरणीय अवस्थामा कुनै खास उत्पादनको ठूलो परिणाममा उत्पादन तथा बजार प्रवर्द्धन हुन नसक्ने कुराको राम्रो हेक्का राखेको देखिँदैन ।

*

प्रतिस्पर्धात्मकतामा वृद्धि

सारांश

द्रुत गतिमा वृद्धि हुने कृषिले अभैसम्म पनि गरिवीको रेखा मुनि रहेका नेपालका लाखौँ जनतालाई गरिवीबाट माथि उठाउने सबैभन्दा राम्रो उपायको प्रतिनिधित्व गर्दछ । यसमा भनिएको छ, एसियाली अर्थतन्त्रको अनुभवबाट के देखिएको छ भने, कृषिको वृद्धिमा उत्प्रेरणा जगाउने उपायहरूमध्येको एउटा सबैभन्दा सफल उपाय भनेको कृषिगत उद्यमीहरूलाई लगानीका लागि अनुकूल वातावरण सिर्जना गर्नु र ज्ञान तथा उत्पादन सामग्रीमा पहुँच बढाएर उच्चतम उत्पादकत्व हासिल गर्नु हो । दिगो वृद्धिका लागि संरचनागत परिवर्तनहरू र सुधारहरू आवश्यक छन् जसलाई विश्वव्यापी मूल्यको उतारचढावले प्रभाव पार्दैन, जुन वृद्धि एउटा खराब/प्रतिकूल मनसुनले पनि कम हुँदैन र बाह्य लगानीमा मात्र निर्भर रहँदैन ।

साथै यसमा भनिएको छ, सक्षम, मेहनती र दक्ष मानव स्रोत, विश्व बजारमा नेपाललाई चिनाउन सक्ने एउटा स्पष्ट पहिचान भएको र उत्पादकत्वलाई बढाउन सक्ने र मुलुकको प्राकृतिक अवसरहरूमा आधारित नयाँ उत्पादनहरू र प्रक्रियाहरूसँगै नवीनता ल्याउन सक्ने नेतृत्वदायी खुबी र दृढ इच्छाशक्तिमा प्रतिस्पर्धात्मकताको जग रहेको हुन्छ । यो सोच हासिल गर्नका लागि निजी क्षेत्रको उर्जा र सिर्जनशीलता अत्यावश्यक छ । सञ्चार र राम्रो शिक्षाले नेपाली उत्पादकहरूलाई अझ राम्रा अभ्यासहरूको अध्ययन गर्न र बजारका सूचनामा पहुँच कायम गर्न सक्ने बनाएको छ भन्दै स्थायित्व, जमिनको बढ्दो बजार भाउ र विप्रेषण^{२७}(रेमिट्यान्स)ले लगानी गर्न सकिने रकम जुटाइदिएको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

यसमा भनिएको छ, कृषिको प्रवर्द्धन र प्रतिस्पर्धात्मकताका लागि छुट्टै अवधारणाको आवश्यकता पर्दछ, जसले एकातिर उत्पादक किसानहरूको साथ साथै निजी र सहकारी क्षेत्रको अपरिहार्य भूमिकालाई सम्बोधन गर्दछ भने, अर्को तर्फ सरकारबाट प्रतिस्पर्धात्मकताका साथै गरिवीको विकास उन्मुख वृद्धिको अनुगमन गर्ने, नियमन गर्ने तथा सहजीकरण गर्ने भूमिकालाई पनि सम्बोधन गर्नेछ । यी साभेदारीहरूको सार भनेकै कुनै न कुनै रूपको अतिरिक्त सम्भावना सिर्जना गर्नु हो जुन अरूहरूको संलग्नताबाट सम्भव हुँदैन । सरकारी पक्षबाट हेर्दा, यसले आफ्नो लगानी वृद्धि गर्ने अवसर पाउँछ र उपलब्धिहरूलाई एकत्रित गर्न सक्छ भने निजी र सहकारी क्षेत्रका लागि सार्वजनिक कोषमा वृद्धि हुँदा उच्चजोखिम उच्चसम्भावना रहेका आयोजनाहरूमा लगानी गर्न डराउने अवस्थालाई कम गर्छ ।

खट्किएका पक्ष

यसमा पनि माथि जस्तै नीजि, सहकारी र सरकारी क्षेत्रको सहकार्यमा प्रतिस्पर्धात्मकतामा वृद्धि गर्ने सैदान्तिक व्याख्या गरिएको छ। यस्तो साभेदारीबाट अतिरिक्त सम्भावनाको सिर्जना हुने जिकिर गरिएको छ। अन्यत्र सहकारीको महत्त्वबारे चर्चा गरिए तापनि यस खण्डमा नीजि क्षेत्रबाट मात्र नवीनतम र सिर्जनशील हुने कुरा गरिएको छ। विप्रेषण (रेमिट्यान्स)ले लगानी गर्ने रकम जुटाइदिएको अवसरका रूपमा उल्लेख गरिए तापनि युवा कृषक पलायन भएको सन्दर्भमा कृषि क्षेत्रको श्रम व्यवस्थापन कसरी हुन्छ, उल्लेख छैन।

*

किसानहरूका अधिकार

सारांश

रणनीतिको यस खण्डमा योजना तर्जुमा, कार्यक्रम कार्यान्वयन र रणनीतिको कार्यान्वयनमा किसानहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ। खासगरी रणनीतिले केन्द्रीय तहहरूमा हुने समन्वय समितिहरूमा, कार्यान्वयन समितिको निर्देशक समितिहरूमा र नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद(नार्क) समितिमा, करिब ४ हजार गाविस स्तरीय सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रहरूको समितिमा कृषक प्रतिनिधिहरू रहने व्यवस्था गरेको छ। यसै गरी, किसान वा तिनका प्रतिनिधिहरू व्यावसायिक कृषि सञ्जालहरू र मूल्य श्रृंखला विकास सञ्जालहरूमा पनि आवद्ध हुने छन् भनिएको छ। कृषि क्षेत्रको नीति तर्जुमाका साथै अनुगमनका क्रममा उनीहरूसँग परामर्श गरिनेछ। उनीहरू जिल्ला तहमा रहने खाद्य सुरक्षा कार्यसञ्जालको सदस्यहरू रहनेछन्। यी सबै संस्थाहरूमा आफ्ना प्रतिनिधिहरूको उपस्थिति गराएर किसानहरूले रणनीतिमा आफ्ना अधिकारहरू सुदृढ र सुनिश्चित भएको पाउन सक्नेछन्।

यसका अतिरिक्त रणनीतिले अन्तरिम संविधानका सिद्धान्तहरूको परिधिमा रही खाद्य सुरक्षाहरू र खाद्य सम्पुभतासँग सम्बन्धित कानून निर्माण कार्यलाई पनि प्रवर्द्धन गर्नेछ। किसानहरूका अधिकारहरूलाई सुनिश्चित गर्न र विभिन्न नीतिगत/संरचनागत संयन्त्रमा किसानको प्रतिनिधित्वको लागि एक उच्च स्तरीय अधिकार सम्पन्न र स्थायी प्रकृतिको किसान आयोग गठन गरिनेछ। किसान आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारसम्बन्धी खास विवरण, बनावट र नियमन रणनीतिको कार्यान्वयनको सुरुवाती चरणमा नै विकसित गरिनेछ।

खट्किएका पक्ष

किसानको अधिकारलाई सुशासनको एक अङ्गको रूपमा व्याख्या गरिए तापनि यो रणनीतिको समन्वय तथा कार्यान्वयन ढाँचामा उल्लेख गरिएको छैन (पृष्ठ ३४ समन्वय तथा कार्यान्वयन ढाँचाको चित्र हेर्नुहोस् चेक गर्नुहोस् कहाँ छ ? उपयुक्त ठाउँमा राख्नुहोस्) । अर्को कुरा यी किसान वा किसानका प्रतिनिधि को हुन र यिनले कस्ता किसानको प्रतिनिधित्व गर्छन् स्पष्ट छैन ।

*

किसानहरूको वर्गीकरण

सारांश

यस भागमा भनिएको छ, रणनीतिका गतिविधिहरूको प्रभाव तीन समूहका किसानहरूमा पर्नेछ- व्यावसायिक, निर्वाहमुखी र भूमिहीन । व्यावसायिक किसानहरू रणनीतिका अधिकांश कार्यक्रमहरूबाट प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित हुनेछन् । केही पक्ष/विषयहरूमा प्रभाव प्रत्यक्ष र निकै दृढो हुनेछ । उदाहरणका लागि, सिँचाइ, यान्त्रिकीकरण, मूल्य शृंखला विकास र निकासी । कृषिमै जीविकोपार्जन आश्रित रहेका परिवारहरू पनि अधिकांश रणनीतिका प्रक्रियाहरूबाट प्रभावित हुनेछन् । जमिन (जस्तै, मोहियानीको समस्यालाई सम्बोधन गर्ने, जग्गा भाडामा दिने, सहकारी खेती, ढास भएको जमिनलाई सुधार्ने, गुणस्तरीय र समयमै कृषि सामग्रीको उपलब्धता (जस्तै, निर्वाहमुखी किसानहरू लक्षित कुपन, सुधारिएको प्रतिरोधात्मक क्षमता), र लघुवित्त तथा कृषि विमासम्मको पहुँचजस्ता लैङ्गिक, सामाजिक र भौगोलिक समावेशीकरणसँग सम्बन्धित रणनीतिका प्रावधानहरूको प्रत्यक्ष प्रभाव निकै बलियो छ । जमिन नभएका वा जमिन नभए सरहका जनता पनि खाद्य तथा पोषण कार्यक्रमहरू, लैङ्गिक तथा सामाजिक/भौगोलिक समावेशीकरण, वन पैदावारसम्मको पहुँच र साना तथा मझौला उद्यमहरूको विकाससँग सम्बन्धित रणनीतिका प्रावधानहरूबाट प्रत्यक्ष रूपमा लाभान्वित हुनेछन् ।

रणनीतिको बीस वर्षे कार्यान्वयन क्रममा कृषि क्षेत्रको रूपान्तरणको प्रक्रिया अघि बढ्नेछ र ग्रामीण क्षेत्रका अधिकांश घरपरिवारहरूले या त गाउँकै गैरकृषि क्षेत्रमा वा सहरी क्षेत्रमा रोजगारी पाउनेछन् भनिएको छ । उच्च आम्दानीको अवसरको आकर्षणले वा ग्रामीण क्षेत्रमा नाफामूलक रोजगारी र आकर्षक जीवनस्तर

नहुनुको विकर्षणको कारणले ग्रामीण घर परिवारहरूको एउटा उल्लेखनीय संख्याले गाउँबाट पलायन हुने क्रम पनि सँगसँगै जारी नै रहनेछ । जुनसुकै प्रक्रियाबाट भए पनि नेपालमा कृषि क्षेत्रको व्यवसायीकरण बढ्नेछ तापनि व्यावसायिक कृषि मूलभूत रूपमा स-साना स्वामित्वका गतिविधि (दुई हेक्टरभन्दा कम जमिन भएका किसानहरू) मा सीमित रहनेछ । खेती किसानीमै जीविकोपार्जन आश्रित रहने प्रकारको खेतीपाती पनि लामो समयसम्मका लागि व्यावसायिक कृषिसँगै अस्तित्वमा रहिरहनेछ । कुल कृषिमा संलग्न जनसंख्यामा भने यसको हिस्सा घट्नेछ । रणनीतिले कृषिको व्यवसायीकरणलाई तीव्र बनाउँदै साना व्यावसायिक किसानहरूको आय र निर्वाहमुखी किसानहरूको जीवनस्तर दुवैमा सुधार गर्नेछ र साथै गैरकृषि क्षेत्रमा वृद्धि र रोजगारी सिर्जनाको अवसर बढाएर भूमिहीन/सीमान्तकृत भूमिहीनहरूलाई समेट्नेछ ।

खट्टकिएका पक्ष

कुल संसाधन उत्पादकत्वलाई मुख्य आधार बनाउन खोजिए पनि यसको प्रस्तावनामा प्रस्तुत गरिएको किसान अधिकारसँग यो बाभिएको छ । कृषिलाई अनुदानमा भर पर्न नहुने कुरा गरेर व्यापारिक कृषिको वकालत भए तापनि अहिले नै नेपाली कृषिलाई व्यापारिक बनाउन आधारहरू तयार नभई सकेको सन्दर्भमा यसले हाम्रो कृषि अझ कमजोर बनाउने छ । किसान अधिकार र किसान वर्गीकरण महत्वपूर्ण आयामको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ तर यस्तो वर्गीकरण किन आवश्यक छ र यसले कृषि विकासमा के कस्तो सकारात्मक प्रभावपर्छ भन्ने कुराको वस्तुगत विश्लेषण छैन । उदाहरणका लागि जुनसुकै प्रक्रियाबाट भए पनि नेपालमा कृषिको व्यवसायीकरण बढ्ने छ र यो २ हेक्टरभन्दा कम जमिन भएका किसानमा सीमित रहने छ । किसानलाई व्यावसायिक, निर्वाहमुखी र भूमिहीन भनी वर्गीकरण गरिए तापनि व्यावसायिक किसानहरू यस रणनीतिका अधिकांश कार्यक्रमबाट प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित हुनेछन् भनेर व्यावसायिक कृषिको मात्र वकालत गरिएको छ । यसले साना किसान विस्तारै व्यावसायिक कृषिका उच्चमी वा मजदुरमा रूपान्तरण हुने कुरा गरेको छ । तर कुन क्षेत्रमा के उत्पादनको व्यावसायिक प्रवर्द्धन हुन्छ, र यस्तो उत्पादनका लागि कति मानव श्रम आवश्यक हुन्छ भन्ने कुराको विश्लेषण गरिएको छैन ।

**

खण्ड ५: कार्यक्रम

सारांश

रणनीतिका ४ संभागहरू, ३५ नतिजाहरू (Outputs), र २३२ वटा गतिविधिहरू छन् । प्रतिवेदनले प्रत्येक गतिविधिको विस्तृत विवरण समेटेको छ । रणनीतिका नतिजा र गतिविधिहरूलाई विभिन्न कार्यक्रमहरूमा मूल कार्यक्रमहरू (Core Programs), खास महत्वका कार्यक्रमहरू (Flagship Programs) र अन्य कार्यक्रमहरू (Other Programs) वर्गीकृत गरिएको छ । मूल कार्यक्रमहरू र खास महत्वका कार्यक्रमहरू अनुसूची २मा प्रस्तुत गरिएको छ । अन्य कार्यक्रमहरूमा कृषि विकास मन्त्रालयद्वारा हाल कार्यान्वयन भइरहेका कार्यक्रमहरू परेका छन् । यी विद्यमान कार्यक्रमहरूको मूल्याङ्कन गरिनेछ र तिनीहरूलाई भविष्यमा मूल र खासमहत्वका कार्यक्रमहरूमा समावेश गर्दै लगिने कुरा उल्लेख छ ।

यसमा भनिएको छ, मूल कार्यक्रमहरू मन्त्रालय वा विभागीय स्तरका निकायहरूमा पहिलेदेखि नै रहेका अधिकांश निकायमार्फत कार्यान्वयन गरिनेछन् । खास महत्वका कार्यक्रमहरू नव प्रवर्तित एवं तिनका गतिविधिहरू बहु-क्षेत्रीय प्रकृतिका हुने हुनाले तिनको सञ्चालनका लागि छुट्टै संरचनाहरू आवश्यक पर्नेछन् ।

प्रस्तावित खास महत्वका कार्यक्रम

रणनीतिले केही प्राथमिकतामा परेका राष्ट्रिय कार्यक्रमहरूको परिकल्पना गर्दछ, जसको वरपर प्रशस्त सहमति, स्रोत र साधन तथा प्रभावकारी व्यवस्थापन परिचालन हुन सकोस् । रणनीतिका खास महत्वका कार्यक्रमहरू यस प्रकार छन् :

- (क) खाद्यान्न तथा पोषण सुरक्षा कार्यक्रम
(Food and Nutrition Security Program)
- (ख) विकेन्द्रित विज्ञान, प्रविधि तथा शिक्षा कार्यक्रम
(Decentralized Science, Technology and Education Program)
- (ग) मूल्य श्रृंखला विकास कार्यक्रम
(Value Chain Development Program)
- (घ) नव प्रवर्तन तथा कृषि-उद्यमीशिलता कार्यक्रम
(Innovation and Agriculture Entrepreneurship Program)

(क) खाद्यान्न तथा पोषण सुरक्षा कार्यक्रम (FANUSEP)

खाद्यान्न तथा पोषण सुरक्षा कार्यक्रमको उद्देश्य अत्यन्तै पिछडिएका वर्गहरूको खाद्यान्न तथा पोषण सुरक्षामा सुधार गर्नु रहेको छ । यस अन्तर्गत तीनवटा सहायक कार्यक्रम रहेका छन्: विश्वव्यापी कृषि तथा खाद्य सुरक्षा कार्यक्रम (GAFSP)को एक भागको रूपमा तय भएको नेपाल खाद्य सुरक्षा परियोजना (NAFSP), खाद्य तथा कृषि सङ्गठनको सहयोगमा तर्जुमा भएको खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्ययोजना (FNSP) र एफएनएसपीका परिपूरकको रूपमा तर्जुमा र कार्यान्वयन गरिने नयाँ राष्ट्रिय खाद्य तथा पोषण सुरक्षा परियोजना । सामान्य रूपमा र खाद्यान्न तथा पोषण सुरक्षा कार्यक्रम खास गरी नेपाल सरकारद्वारा पहिले नै अनुमोदित पञ्चवर्षीय कार्यक्रम बहु-क्षेत्रीय पोषण योजना र खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्ययोजनासँग आबद्ध हुनेछ ।

खट्टकिएका पक्ष

यस खण्डमा प्रस्तावित कार्यक्रम र उपलब्धिहरू धेरै नै महत्वाकाङ्क्षी छन् । यी उपलब्धिहरूको लक्ष्य निर्धारणको ठोस आधार देखिँदैन । दीर्घकालीन कृषि योजनामा वृद्धि मापन ढाँचा (Growth Accounting Framework) विधि अपनाई लागत र उत्पादनको विश्लेषण गरी लक्ष्य निर्धारण गरिएको थियो । यस रणनीतिमा यतिसम्म पनि गरेको पाइएन । यस रणनीतिमा उत्पादन लागत, मानव श्रम र अन्य स्रोतहरूको परिचालन र त्यसबाट फरक फरक भौगोलिक अवस्थामा हुन आउने अनुमानित उत्पादनको लेखाजोखासम्म गरिएको छैन । यसमा प्रस्तावित कार्यक्रमले यो रणनीति देशको समग्र कृषिको रणनीति बनाउनेभन्दा कृषि व्यापार प्रवर्द्धन र बजार व्यवस्थापनमा केन्द्रित भएको देखिन्छ । यो रणनीतिमा प्रस्तावित कार्यक्रमको मुख्य उद्देश्य आयात प्रतिस्थापन^{२६} गर्ने वा तुलनात्मक लाभका बालीहरूको प्रवर्द्धनबाट निर्यात बढाई कृषि व्यापार घाटालाई कसरी सन्तुलनमा ल्याउने हो स्पष्ट छैन । अर्कोतिर मुख्य पाँचवटा (धान, मकै, गहुँ, कोदो र जौ) उत्पादनको मात्र मूल्य श्रृंखला अभिवृद्धि गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ । हाम्रो जस्तो जैविक तथा पर्यावरणीय विविधता भएको ठाउँमा कुनै खास ठाउँमा खास बालीको उत्पादनको योजना नगरी प्रभावकारी हुँदैन । यसमा प्रस्तावित प्राथमिकताका बालीहरूमा मकै बाहेकको व्यापारिक प्रयोजन पनि देखिँदैन । ठूला मात्रामा यान्त्रिकीकरण गरी उत्पादन गरिने यस्ता मूलबालीहरू आयात बन्द गरी संरक्षण नदिने हो भने विश्व बजारको त कुरै छोडौं, नेपाली बजारमा नै प्रतिस्पर्धा गर्न सक्दैनन् ।

विश्वव्यापी कृषि तथा खाद्य सुरक्षा कार्यक्रम अन्तर्गत सञ्चालित नेपाल खाद्य सुरक्षा परियोजना विगत ३ वर्षदेखि सञ्चालन भइरहेको छ । यस रणनीतिमा यो परियोजनालाई खाद्यान्न तथा पोषण सुरक्षा कार्यक्रम अन्तर्गत राखिएको छ । कार्यक्षेत्रमा प्रभावकारिता ज्यादै न्यून रहेका यस्ता कार्यक्रमहरूलाई खास महत्वका कार्यक्रमका रूपमा प्रस्तुत गरेर यो रणनीतिले प्रस्तावित कार्यक्रमहरूको हैसियत र प्रभावको नमूना देखाइसकेको छ । त्यसमाथि अहिलेको कार्ययोजना र अब बन्ने कार्ययोजनाको कुरा मात्र गरेर कसरी खाद्य सुरक्षा हुन्छ आफैमा आधारहीन देखिन्छ ।

*

(ख) विकेन्द्रित विज्ञान, प्रविधि तथा शिक्षा कार्यक्रम (DSTEP)

यो कार्यक्रम कृषक तथा कृषि उद्यमीहरूप्रति अनुसन्धान, प्रसार र शिक्षाको जवाफदेहिता बढाउनका लागि अनुसन्धान, प्रसार र शिक्षाबीचको समन्वयलाई बढावा दिँदै प्रसार र अनुसन्धान प्रणालीलाई विकेन्द्रित गर्नेतर्फ लक्षित छ । यसमा भनिएको छ, विकेन्द्रित प्रसार प्रणालीमा तीनवटा मुख्य कार्य समावेश हुनेछन्: (क) प्रत्येक गाउँ विकास समितिमा सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्र स्थापना गर्ने, (ख) सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रलाई सहयोग पुग्ने सेवा प्रदान गर्न हाल चालु रहेका र प्रस्तावित कृषि तथा पशु सेवा केन्द्रहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने र (ग) कृषकहरूलाई उपलब्ध उत्कृष्ट कृषि सामग्री र प्रसार सेवा प्रदायकहरूसम्म पहुँच पुऱ्याउनका लागि भौचर प्रणालीको प्रवर्द्धन गर्ने ।

विकेन्द्रित अनुसन्धान प्रणालीका लागि राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान परिषद्को (नार्क) विकेन्द्रीकरण, नयाँ राष्ट्रिय अनुसन्धान संस्थानहरूको स्थापना (उदाहरणका लागि राष्ट्रिय बागवानी अनुसन्धान संस्थान, राष्ट्रिय पशु स्वास्थ्य अनुसन्धान संस्थान र राष्ट्रिय जलचर तथा मत्स्यपालन अनुसन्धान संस्थान), नार्कअन्तर्गत राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान कोषको स्थापना र सुदुर पश्चिमी क्षेत्र लगायत सम्पूर्ण क्षेत्रमा अनुसन्धान केन्द्रहरूको स्थापना हुनेछ ।

एकीकृत कृषि शिक्षा प्रणालीअन्तर्गत त्रिभुवन विश्वविद्यालय एवं कृषि तथा वन विश्वविद्यालयलाई सहयोग गर्ने, विश्वविद्यालयमा कृषि व्यवसाय विभाग र प्रविधि प्रसार विभागको स्थापना गर्ने, सिपमूलक विद्यालयहरूको क्षमता विकास गर्ने, क्षेत्रीय तथा जिल्ला स्तरमा कृषि कलेजहरूको स्थापना गर्नुका साथै विद्यालय शिक्षाका पाठ्यक्रममा कृषि शिक्षालाई समावेश गर्ने जस्ता पक्षहरू समावेश हुनेछन् ।

खट्किएका पक्ष

यस खण्डमा प्रस्तावित अनुसन्धान, प्रसार र शिक्षाबीच समन्वय प्रभावकारी नभएको उल्लेख गरिएको छ । फेरि पनि कृषि अनुसन्धान र कृषि विश्वविद्यालय बीचको सहकार्य र जिम्मेवारी विभाजन स्पष्ट गरिएको छैन । कृषि अनुसन्धानको विकेन्द्रीकरण भनेको के हो स्पष्ट छैन । यो यदि खेतवारीमै गर्ने परीक्षण भनिएको हो भने त्यसका विषय र सवाल के हुन् उल्लेख गरिएको छैन । साथै यस्तो अनुसन्धान गर्ने जिम्मेवार निकाय पनि प्रष्ट छैन । कृषि क्षेत्रको बौद्धिक पलायनलाई कसरी रोक्न सकिन्छ, भन्ने पनि कुरा गरिएको छैन । प्रस्तावका हिसाबले यस खण्डको सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रको प्रस्तावना अलि व्यावहारिक देखिन्छ । तर यिनको कार्यान्वयन कसरी हुन्छ, भन्ने कुरा उल्लेख नहुनुले अन्य प्रस्तावित कार्यक्रम जस्तै यो पनि कागजमै सीमित कार्यक्रम हुने हो की भन्ने डर रहन्छ । यस दस्तावेजमा कृषि प्रसारलाई नीजिकरण गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ । अहिलेकै जस्तो निर्वाहमुखी कृषि गरिरहेका ग्रामीण भेगका किसानहरूले निजी क्षेत्रको प्रसारको सेवा किन्न सक्ने अवस्था छैन । यदि कृषि प्रसारलाई निजीकरण गर्ने हो भने अहिलेको कृषि मन्त्रालयअन्तर्गतको कृषि प्रसार सेवा कसरी रहन्छ, र के काम गर्छ थाहा हुन सक्दैन ।

*

(ग) मूल्य श्रृंखला विकास कार्यक्रम (VADEP)

यसमा भनिएको छ, मूल्य श्रृंखला विकास कार्यक्रमको उद्देश्य विस्तृत र एकीकृत कदमहरू मार्फत् गरिवहरूलाई फाइदा हुने किसिमले सुदृढ मूल्य श्रृंखला सम्बन्ध कायम हुने, बढ्दो उत्पादक किसानहरू, सहकारी, सरकारी र निजी क्षेत्रको लगानी र क्षेत्रीय प्रभावसहितको परिणाम निस्कने प्राथमिकता प्राप्त उत्पादनहरूको मूल्य श्रृंखलाको विकास गर्नु हो । यसमा हाल जारी रहेका वा विगतमा नेपालमा भएका मूल्य श्रृंखलाहरूभन्दा फरक देहाय अनुसारका नयाँ विशेषताहरू हुनेछन् :

- (क) यसले मूल्य श्रृंखलाका सबै चरणहरू वीउदेखि अन्तिम उत्पादन, उत्पादनदेखि प्रशोधन, बजार पूर्वाधारदेखि सडक पहुँच र सञ्जालीकरण, उत्पादन पछि प्रविधिदेखि गुणस्तरको आस्वस्थता र निर्यातसम्मको विकासमा जोड दिनेछ,

- (ख) यो सञ्जालहरूलाई सुदृढ पार्ने र प्रभावकारी लगानीको सुनिश्चितता गर्ने उद्देश्यले कृषक, व्यापारी, प्रशोधक, सामग्री तथा सेवा प्रदायक र मूल्य श्रृंखला अन्य सरोकारवालाहरूको सङ्गठनहरूमि आधारित हुनेछ,
- (ग) यसले जिल्लादेखि बाहिर सम्बन्ध स्थापित गरी त्यसलाई विस्तृत गर्दै राष्ट्रिय प्रभाव हासिल गर्नेछ,
- (घ) यसले एउटै जिल्ला वा विभागसँग मात्र नभई विभिन्न जिल्ला, विभाग र मूल्य श्रृंखलाका पात्रहरूसँग मिलेर काम गर्दछ ।

मूल्य श्रृंखला विकास कार्यक्रमको व्यवस्थापक नेपाल सरकार, कृषि विकास मन्त्रालयबाट छनौट गरी नियुक्त गरिने छ । कार्यक्रम व्यवस्थापकले नेपाल सरकार, विकास साझेदारहरू, र अन्य लगानीकर्ताहरू उदाहरणका लागि लगानी बोर्डको सहयोगमार्फत मूल्य श्रृंखला विकास गठबन्धन (VCDA)हरूलाई कोष उपलब्ध गराउन सहजीकरण गर्ने र कार्यक्रमको समष्टिगत अनुगमन र मूल्याङ्कन सुनिश्चित गर्दछन् ।

प्रत्येक मूल्य श्रृंखला विकास गठबन्धनको बोर्डमा ६ जना निर्वाचित र ७ जना मनोनित गरी १३ सदस्य हुन्छन् । मनोनित सदस्यहरू नेपाल सरकारले विभिन्न निकायहरू कृषि विकास मन्त्रालय, अर्थ मन्त्रालय, राष्ट्रिय याजना आयोग, उद्योग मन्त्रालय, संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय, उद्योग वाणिज्य महासंघ तथा नेपाल राष्ट्र बैङ्कका प्रतिनिधिहरूबाट मनोनित गरिनेछ । यी सदस्यहरूमध्ये नेपाल सरकारका विभिन्न निकायहरूबाट मनोनित भएका ७ जना सदस्य मध्येबाट नेपाल सरकारले तोकेको व्यक्तिले बोर्डको अध्यक्षता गर्नेछ । प्रत्येक गठबन्धनको व्यवस्थापनले गठबन्धनको बोर्डबाट अनुमोदित गराउन एउटा व्यापार योजना र एउटा लगानी योजना तयार पार्दछ ।

मूल्य श्रृंखला विकास गठबन्धनहरू, कृषक तथा तिनीहरूका संगठन, उद्यमीहरू, सेवा प्रदायकहरू, सेवा सञ्चालकहरू, भण्डार गृहका व्यवस्थापकहरू, सहकारीहरू र मूल्य श्रृंखलाका अन्य पात्रहरूले अपनत्व ग्रहण गरेको समूहको रूपमा रहनेछ । तिनीहरू नियम अनुसार दर्ता गरिएका हुन्छन् । यी सबै मूल्य श्रृंखला विकास गठबन्धनका पात्रहरूको समान विशेषता भनेको तिनीहरू सबै व्यावसायिक रूपमा एउटा निश्चित मूल्य श्रृंखलामा आबद्ध भएका र यसको व्यावसायिक विकास प्रवर्द्धनका लागि इच्छुक रहेका हुनेछन् ।

मूल्य श्रृंखलाका लागि रणनीतिमा प्राथमिकता प्राप्त बालीहरू

क्र.सं.	बाली	क्र.सं.	बाली
१.	मकै	९.	आलु
२.	दूधजन्य उत्पादन	१०.	गहुँ
३.	तरकारी	११.	अदुवा
४.	चिया	१२.	अलैंची
५.	मुसुरो दाल	१३.	तेल बाली
६.	धान	१४.	कफी
७.	बाखा	१५.	माछा
८.	कुखुरा		

खट्किएका पक्ष

विगतमा नेपालमा भएको मूल्य श्रृंखलाहरू भन्दा फरक भन्दै प्रस्तुत गरिएको विषेशताहरू शब्दजालमा बाहेक खासै फरक देखिँदैन । निजामती कर्मचारी मध्येबाट बनाइएको व्यवस्थापक नेपाल सरकार, विकास साभेदार र अन्य लगानीकर्तालाई संयोजन गर्न सक्दैन । मूल्य श्रृंखला विकास गठबन्धन बोर्डमा ६ जना निर्वाचित र ७ जना मनोनित कर्मचारीको प्रस्तावना गरेर यो बोर्डलाई कर्मचारीको नियन्त्रणमा राख्ने प्रस्ताव गरिएको छ । यस्तो बोर्ड कामकाजी हुनेभन्दा मन्त्रालयकै शैली अपनाएर सुस्त गति लिने देखिन्छ । यत्रो निजी सरकारी साभेदारी र प्रसार सेवामा समेत निजीक्षेत्रको कुरा गर्नेले यस्तो संयन्त्र प्रस्ताव गर्नु तर्कसङ्गत होइन । यो त निजीक्षेत्रको गतिशीलताबाट लाभ लिनुपर्ने विषय हो ।

*

(घ) नवप्रवर्तन तथा कृषि-उद्यमशीलता कार्यक्रम(INAGEP)

कर सुविधा, कृषि व्यवसाय इन्क्युबेटर²⁹ (Agribusiness incubators) र साभेदारी अनुदान (Matching grants) मार्फत कृषिमा नवप्रवर्तन र कृषि उद्यमशीलता विकास प्रवर्द्धन गर्नु नवप्रवर्तन तथा कृषि उद्यमशीलता कार्यक्रमको लक्ष्य हो । यस कार्यक्रमका मुख्य लाभग्राहीहरूमा सूक्ष्म, साना र मझौला निजी उद्यमी, सहकारीहरू लगायत युवा, महिला र उपेक्षित समूहहरू जस्ता लक्षित वर्गहरू हुनेछन् । कृषि विकास मन्त्रालयबाट नियुक्त कार्यक्रम व्यवस्थापकमार्फत यो कार्यक्रम सञ्चालन हुनेछ । नवप्रवर्तन तथा कृषि-उद्यमशीलता कार्यक्रम व्यवस्थापकले कर सुविधा, कृषि व्यवसाय इन्क्युबेटर तथा साभेदारी अनुदानमार्फत नवप्रवर्तित साना तथा मझौला कृषि उद्यम वृद्धिलाई सहजीकरण गर्दछन् ।

खट्किएका पक्ष

नवप्रवर्तन तथा कृषि-उद्यमशीलता कार्यक्रमअन्तर्गत समेटिएको कर सुविधा, कृषि व्यवसाय इन्क्युबेटर र साभेदारी अनुदान जस्ता कार्यक्रम प्रस्ताव गरिएको छ तर यी कार्यक्रम कार्यान्वयन कसरी हुन्छ र कस्तो फाइदा पुग्ने कुरा कतै गरिएको छैन । यसमा पनि माथिको जस्तै व्यवस्थापन प्रस्ताव गरिएको छ जुन कार्यान्वयनमा प्रभावकारी हुन सक्दैन ।

**

खण्ड ६: रणनीति कार्यान्वयन संयन्त्र

सारांश

यस खण्डमा योजना तर्जुमा, एकीकृत योजना, नीति अनुगमन, खरिद र वित्तीय व्यवस्थापन लगायतका कार्यहरूमा कार्यान्वयन निकायको कमजोर क्षमता र समन्वयको कमीजस्ता कारणहरूले कृषि क्षेत्र प्रभावित भएको उल्लेख गरिएको छ । यसमा कृषि क्षेत्रका लागि रणनीति र योजनाहरू कार्यान्वयन गर्ने परम्परागत तरिकामा एउटा संस्थागत संरचना परिकल्पना गरिएको कुरा उल्लेख छ जहाँ राष्ट्रिय योजना आयोगले समष्टिगत रूपमा नीतिगत संयोजनको कार्य गर्दछ भने कृषि विकास मन्त्रालयले कृषिसम्बन्धी कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्नमा नेतृत्व वहन गर्दछ । सम्बन्धित अन्य निकायहरूले कार्यान्वयनमा सघाउँछन् । नेपालमा कृषि कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन गर्ने परम्परागत तरिकामा कृषि क्षेत्रका मुख्य सरोकारवालाहरू किसान, सहकारीहरू र निजी कृषि उद्यमीहरूको विकासमा केन्द्रित रहने गरी सरकारी निकायहरू अग्र भागमा छन् ।

नयाँ संयन्त्रको प्रस्ताव

यसमा कार्यान्वयनमा सुधार ल्याउनका लागि केही नयाँ संयन्त्रहरूको प्रस्ताव गरेको कुरा उल्लेख छ । यसमा भनिएको छ, नयाँ संयन्त्रहरू विद्यमान संयन्त्रहरूकै जगमा निर्माण भएका छन् र तिनले पुराना संयन्त्रहरूलाई सहयोग गर्नेछन् र सुदृढ बनाउने छन् । राष्ट्रिय योजना आयोग, कृषि विकास मन्त्रालय र अन्य सम्बद्ध निकायहरूका अतिरिक्त रणनीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनको सफलता किसान, कृषि खाद्य श्रृंखलाका कर्ताहरू, संघसंस्थाहरू, प्राथमिकता प्राप्त राष्ट्रिय कार्यक्रमहरू, र प्रमुख सरोकारवालाहरूको सम्मिश्रणमा भर पर्ने कुरा गरिएको छ ।

कृषि विकास रणनीति कार्यान्वयन तथा समन्वय संयन्त्र

समन्वय

राष्ट्रीय समन्वय समिति
अध्यक्ष: माननीय उपाध्यक्ष,
राष्ट्रीय योजना आयोग

राष्ट्रीय उपसमितिहरु

केन्द्रीय कृषि विकास
कार्यान्वयन समिति

क्षेत्रीय कृषि विकास
समिति

जिल्ला कृषि विकास
समिति

कार्यान्वयन

राष्ट्रीय कार्यान्वयन
समिति
अध्यक्ष: माननीय कृषि

खास महत्वका
कार्यक्रमहरु

मूल कार्यक्रमहरु

अन्य कार्यक्रमहरु

रणनीति
कार्यान्वयन
सहायता
एकाइ
(कृषि
विकास
मन्त्रालय,
शाखा)

राष्ट्रिय रणनीति कार्यान्वयन समिति

कृषि विकास मन्त्रीको अध्यक्षतामा राष्ट्रिय रणनीति कार्यान्वयन समिति स्थापनाको प्रस्ताव गरिएको छ जसमा राष्ट्रिय योजना आयोगका उपाध्यक्ष सह-अध्यक्ष र राष्ट्रिय योजना आयोगका सदस्य (कृषि क्षेत्र), कृषि तथा वन विश्वविद्यालयका उपकुलपति, अर्थ, सिँचाइ, वन, संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास, सहकारी तथा गरिबी निवारण, भूमि सुधार तथा व्यवस्था र शिक्षा मन्त्रालयका सचिवहरू, नेपाल उद्योग वाणिज्य संघका अध्यक्ष, नेपाल उद्योग महासंघका अध्यक्ष, राष्ट्रिय किसान सञ्जाल/किसान आयोगका प्रतिनिधि सदस्यहरूका रूपमा र कृषि विकास मन्त्रालयका सचिव सदस्य सचिवका रूपमा रहनेछन् । स्वतन्त्र पेशाकर्मीहरू, दातृ निकायका प्रतिनिधिहरू, गैरसकारी संस्थाहरू र प्राज्ञिकहरूलाई पर्यवेक्षकको रूपमा सहभागी गराइनेछ । रणनीति कार्यान्वयन समिति रणनीतिको कार्यान्वयन भएको सुनिश्चित गर्नमा जिम्मेवार रहनेछ र यसको बैठक द्वैमासिक रूपमा बस्नेछ । समितिको काम, कर्तव्य र अधिकारमा निम्न पक्षहरू समावेश गरिएको छ:

- (क) जिम्मेवार संस्थाहरूमा नीतिगत, प्रशासकीय र कानुनी परिवर्तनहरू गरी रणनीति कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्ने ।
- (ख) आन्तरिक (सार्वजनिक र निजी) र बाह्य दुवै स्रोतहरूबाट स्रोत परिचालन भएको सुनिश्चित गर्ने ।
- (ग) सम्बद्ध मन्त्रालय र सरोकारवालाहरूलाई रणनीतिका कार्यक्रमहरू र आयोजनाहरू तल्लो तहदेखि राष्ट्रिय तहसम्म कार्यान्वयन गराउनमा सहजीकरणका लागि मार्गनिर्देशन गर्ने ।
- (घ) रणनीति कार्यान्वयनमा सहायता उपलब्ध गराउने प्राविधिक सहयोगका लागि आयोजना निर्देशक समितिका रूपमा काम गर्ने ।
- (ङ) राष्ट्रिय समन्वय समिति र राष्ट्रिय योजना आयोगको संलग्नतामा रणनीतिको आवधिक मूल्याङ्कन गर्ने र सुझावहरूको समायोजन गर्ने ।
- (छ) भविष्यमा बन्ने संघीय संरचनाहरू अनुसार रणनीतिका कार्यक्रमहरूलाई संस्थागत संरचनाहरूमा समायोजन गर्ने ।

खट्किएका पक्ष

राष्ट्रिय रणनीति कार्यान्वयन समिति फेरि पनि परम्परा थाम्ने विभिन्न निकायहरूको प्रतिनिधिमूलक समितिको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसको संयोजकमा कृषि मन्त्रीलाई तोकिएको छ । यस्तो समितिले कागजमा निर्णय त गर्न सक्छ तर कार्यान्वयन प्रभावकारी बनाउन सक्दैन । विगत दुई दशकदेखि नेपालको कृषिलाई प्रभावकारी कार्यान्वयनमा असफल कृषि विकास मन्त्रालयको जिम्मामा मात्र यो रणनीतिलाई लगाउनु भनेको विगतमा भैँ कागजमा मात्र रणनीतिको कार्यान्वयन गर्नुहुनेछ । अहिले प्रस्तावित संयोजन तथा कार्यान्वयन संयन्त्रको बलियो तथा कमजोर पक्षको लेखाजोखा गरी यो संरचनामा सुधार गरिनु पर्छ । अर्को कुरा अहिलेकै अवस्थामा राष्ट्रिय योजना आयोगले कृषि विकास मन्त्रीलाई रणनीति कार्यान्वयनका लागि निर्देशन दिन सक्दैन । भन्नु अहिले मन्त्रालय टुक्रिएको अवस्थामा पशुपन्छी विकास मन्त्रीको हैसियत के हुन्छ, अस्पष्टता थपिएको छ ।

कृषि विकास रणनीतिको कार्यान्वयनका लागि कृषि प्रशासन संयन्त्रमा व्यापक सुधार गरी स्थानीय स्तरका संयन्त्रहरूलाई निर्णय अधिकार र क्षमता दुवैमा सम्पन्न बनाउँदै यिनको प्रभावकारिता बढाउन आवश्यक छ । यसका लागि कृषि विकास मन्त्रालय र मातहतका निकायहरू, कृषि अनुसन्धान परिषद र त्यसअन्तर्गतका फार्महरू, कृषि शिक्षा प्रदायक संस्थाहरूको प्रशासनिक संरचनामा व्यापक सुधार गरी छिटो छरितो बनाउन आवश्यक छ । प्रभावकारी प्रशासनिक संयन्त्र पिँध चौडा भएको त्रिकोण जस्तो हुनुपर्नेमा अहिलेको कृषि विकास मन्त्रालयको संरचना हेर्ने हो भने ठिक उल्टो छ । स्थानीय कृषि सेवा केन्द्रहरू ३७८ मात्र छन् भने कृषि विकास मन्त्रालय अन्तर्गतका केन्द्रीय संस्थाहरू यसकै हाराहारीमा रहेका छन् । सुधारको पहिलो प्रस्थान बिन्दु यसलाई सच्याउने हुनुपर्छ । यसका लागि कृषि क्षेत्रको प्रशासनिक सुधार गर्न कार्यसमूह बनाई यसका सुभावहरूका आधारमा परिमार्जन गर्न आवश्यक छ ।

*

रणनीति समन्वय समिति

राष्ट्रिय रणनीति समन्वय समिति राष्ट्रिय योजना आयोगका उपाध्यक्षको अध्यक्षतामा रही सम्बद्ध निकायहरूको समन्वय गर्ने राष्ट्रिय समिति हो । यो समिति कृषि विकास मन्त्रालयमा रहने रणनीति कार्यान्वयन सहायता एकाइबाट उपलब्ध सचिवालय सेवामार्फत सबलीकरण हुनेछ र रणनीतिका सान्दर्भिक विषयहरूको समन्वयको जिम्मेवारीसहितको देहायको उपसमिति रहनेछन् :

- कृषि, सिँचाइ र प्रसारबीच समन्वय (विशेष गरी कृषि विभाग र सिँचाइ विभागबीच)
- सरकारी क्षेत्र, निजी क्षेत्र (जस्तै, नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ, कृषि उद्यम केन्द्र, नेपाल उद्योग परिसंघ, कृषि उद्योग संघहरू, साना तथा मझौला उद्योग संघहरू), सहकारी क्षेत्रहरू (जस्तै, नेपाल सहकारी महासंघ) र किसानका संघ संस्थाहरू (जस्तै, राष्ट्रिय किसान सञ्जाल) बीच समन्वय
- सरकारी क्षेत्र र गैर-सरकारी संघ संस्थाहरू/अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू बीचको समन्वय
- सरकार र विकासका साभेदारहरूबीच समन्वय
- अनुसन्धान-प्रसार-शिक्षासँग सम्बद्ध संघसंस्थाहरू (नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्, कृषि विभाग, पशु सेवा विभाग, खाद्य प्रविधि तथा गुणस्तर नियन्त्रण विभाग, कृषि तथा वन विश्वविद्यालय, वन संस्थान, कृषि क्याम्पसहरू, व्यावसायिक शिक्षा तथा तालिम केन्द्र) बीच समन्वय
- कृषि विकास र खाद्य पोषण सुरक्षा र खाद्य स्वच्छता (कृषि विकास मन्त्रालय र स्वास्थ्य मन्त्रालय, राष्ट्रिय पोषण तथा खाद्य सुरक्षा निर्देशन समिति) बीच आपसी समन्वय

साथै कृषि मन्त्रालयका सचिवले अध्यक्षता गर्ने केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समितिले आवधिक रूपमा कृषि कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनमा संलग्न निकायहरूको बैठक बोलाउने र तिनका गतिविधिहरूमा समन्वय

गर्नेछ । रणनीति कार्यान्वयन सहायता एकाइ मार्फत सञ्चालन हुने क्षमता अभिवृद्धिमार्फत केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समितिलाई सबलीकरण गराइनेछ । यस्तै प्रकारको समन्वय संयन्त्र क्षेत्रीय र जिल्ला तहमा पनि विद्यमान छन् । यिनलाई रणनीतिमा प्रस्तावित ढाँचामा परिचालन गरिने छ ।

खट्किएका पक्ष

यो रणनीतिको नीतिगत संयोजनमा राष्ट्रिय योजना आयोगको जिम्मेवारी तोकिएको छ । तर अहिले कै संरचनामा राष्ट्रिय योजना आयोग, सरकारको विकास योजनाको राजनैतिक परामर्शदाता मात्र रहेको छ । यसले कृषि विकास मन्त्रालयलाई रणनीतिक कार्यान्वयनका लागि दिशा निर्देश गर्न सक्ने देखिँदैन ।

*

रणनीति कार्यान्वयन सहायता एकाइ (समन्वय शाखा, कृषि विकास मन्त्रालय)

यसमा भनिएको छ, रणनीतिको कार्यान्वयनमा विभिन्न निकायहरू र सरोकारवालाबीच समन्वयको जरूरत पर्दछ । कार्यान्वयनका लागि नीतिगत विश्लेषण र तर्जुमा, अनुगमन र कानुनी र नियमन क्षमताहरू आवश्यक पर्दछन् जुन हाल त्यति सक्रिय भएको पाइँदैन । नीतिमा सक्षम, कानुनी र विश्लेषण क्षमता भएको, कृषि विकास मन्त्रालयप्रति जिम्मेवार यो एकाइको काम नीति र कार्यान्वयनबीचको खाडल पूर्ति गर्न तथा रणनीतिका कार्यान्वयन निकायहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्नमा राम्ररी योगदान पुऱ्याउनु रहेको छ ।

खट्किएका पक्ष

रणनीति कार्यान्वयन सहायता निकाय सामन्वय शाखा, कृषि विकास मन्त्रालयअन्तर्गत राखिएको छ । यसको मुख्य कार्य क्षेत्र नीतिगत विश्लेषण, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन राखिएको छ । तर कृषि विकास रणनीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन कसले र कसरी गर्छ भन्ने कुरामा यो दस्तावेज मौन छ । साथै यी संयन्त्रहरू पुरानै संयन्त्रको जगमा निर्माण भएको हुनाले यिनबाट प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनेछ भन्ने कुरामा शंका गर्न सकिने प्रसस्त ठाउँ छ ।

*

रणनीति कार्यान्वयन सहायता कोष

यसमा भनिएको छ, कृषि क्षेत्रमा लगानी गर्ने सबै विद्यमान ढाँचाहरू यथावत रहनेछन् । यसअन्तर्गत थप भनेको बहुदातृ निकायले सहयोग गर्ने राशि थप भएको रणनीति सहायता कोषको स्थापना हुनेछ । यसको कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकार, कृषि विकास मन्त्रालय जिम्मेवार रहनेछ । कोषको स्रोत-साधनको उपयोग देहायका कार्यहरूमा गर्न सकिनेछ:

- (क) रणनीति कार्यान्वयन सहायता एकाइलाई सहायता गर्ने कुनै पनि प्राविधिक सहायताका लागि
- (ख) रणनीतिको खास महत्वका कार्यन्तम कार्यान्वयन गर्न
- (ग) रणनीतिको कार्यान्वयनमा जिम्मेवार पक्षहरू (व्यक्ति र समूहका लागि स्वीकृत कार्यसम्पादन व्यवस्थापन योजनाहरू अनुरूपका उल्लेखनीय कार्यसम्पादन पुरस्कारहरू
- (घ) रणनीति कार्यान्वयन र रणनीतिको आवधिक समीक्षाका लागि (उदाहरण: मध्यकालीन)

खट्टकिएका पक्ष

परम्परागत ढाँचामा कृषि विकास मन्त्रालयकै संरचनाभित्र स्थापना गरिने कोष र माथि प्रस्तावित कोषको उपयोग क्षेत्र हेर्दा यसको प्रभावकारी उपयोग हुने देखिँदैन । यस्तो कोषको स्थापनामा बृहत् कृषि विकासका आयामहरूमा खास गरी (ग) र (घ) का प्रस्तावहरूको कार्यान्वयनमा खर्च गर्ने गरी स्रोत व्यवस्थापन गर्न उपयुक्त हुन्छ । (क) र (ख) क्रियाकलापका लागि अन्य क्रियाकलापहरू सरह कोष जुटाउनु वाञ्छनीय देखिन्छ ।

*

प्रमुख सरोकारवाला : कृषकहरू, सहकारीहरू र निजी क्षेत्र

यसमा भनिएको छ, रणनीतिको समन्वय र कार्यान्वयनका लागि सरकारी निकायहरू जिम्मेवार हुनेछन् भने रणनीतिको प्रमुख सरोकारवालाहरूमा कृषक, सहकारी, निजी कृषि उद्योग, र तिनका सङ्गठनहरू (उदाहरणका लागि राष्ट्रिय किसान सञ्जाल, राष्ट्रिय सहकारी महासंघ, बीउ उद्यमीहरूको

संगठन, दुग्ध व्यवसाय संगठन) हुनेछन् । यस्तै सङ्गठनहरू जिल्लास्तरमा पनि रहनेछन् । कृषक र सहकारीको सवालमा गाउँ विकास समितिसम्मै यस्ता सङ्गठनहरू रहनेछन् । यसै गरी थुप्रै संख्यामा राष्ट्रिय र स्थानीय वस्तुगत वा व्यापार सङ्गठनहरू समावेश हुनेछन् ।

रणनीतिले कृषक सङ्गठनहरू, सहकारी सङ्गठनहरू र निजी सङ्गठनहरूको स्वामित्व र सहभागितामा मात्र आफ्नो सफलता निर्भर रहने मान्यता राखेको छ । कृषि क्षेत्रका विगतका नीतिहरूभन्दा फरक किसिमले रणनीतिले कार्यक्रम सञ्चालनको सुरुको चरणमा नै कृषक सङ्गठनहरू एवं सरोकारवालाहरू समेतलाई संलग्न गराई उक्त संलग्नतालाई कार्यान्वयन, अनुगमन, मूल्याङ्कन र आवधिक पुनरावलोकनको समयसम्मै निरन्तरता दिने कुरा राखेको छ । यसमा भनिएको छ किसान आयोग, किसान सञ्जाल, सहकारी सङ्गठन र निजी क्षेत्रका कृषि उद्यम सङ्गठनका प्रतिनिधिहरू रणनीतिको प्रमुख निर्णय तथा समन्वय निकायका सदस्य रहन्छन् ।

खट्टकिएका पक्ष

यसमा प्रस्तावित सरोकारवालाहरूको रणनीतिक कार्यान्वयनमा सक्रिय सहभागिता अपरिहार्य हुन्छ । यो रणनीति तयार गर्दा वा हालसम्म कृषि क्षेत्रका विभिन्न सरोकारका क्षेत्रहरूमा पार्टीहरूको भातृ सङ्गठनको गठबन्धन राष्ट्रिय किसान सञ्जाललाई मात्र प्रतिनिधित्व गराइनुले सरकारी कर्मचारी र किसानका नाममा राजनीति गर्ने टाठावाठा बीचको गठबन्धनबाट मात्र यसको नियन्त्रण रहने देखिन्छ । वास्तविक किसान र अन्य सरोकारवालाहरूलाई अपेक्षा गरी यो रणनीति लागु गर्न कठिन छ ।

सुझाव

यस रणनीतिमा प्रस्तावित समन्वय तथा कार्यान्वयन संयन्त्र र अन्य एकाइहरूको भूमिका सन्तुलित देखिँदैन । सबै सरोकारवालाहरूको उपयुक्त भूमिका र जिम्मेवारी सहितको केन्द्रीय, प्रान्तीय, जिल्ला र स्थानीय संयन्त्र बनाउनु पर्छ । यसमा मुख्य त किसान, निजी क्षेत्र र नागरिक समाजको समुचित प्रतिनिधित्व गराइनु पर्छ ।

**

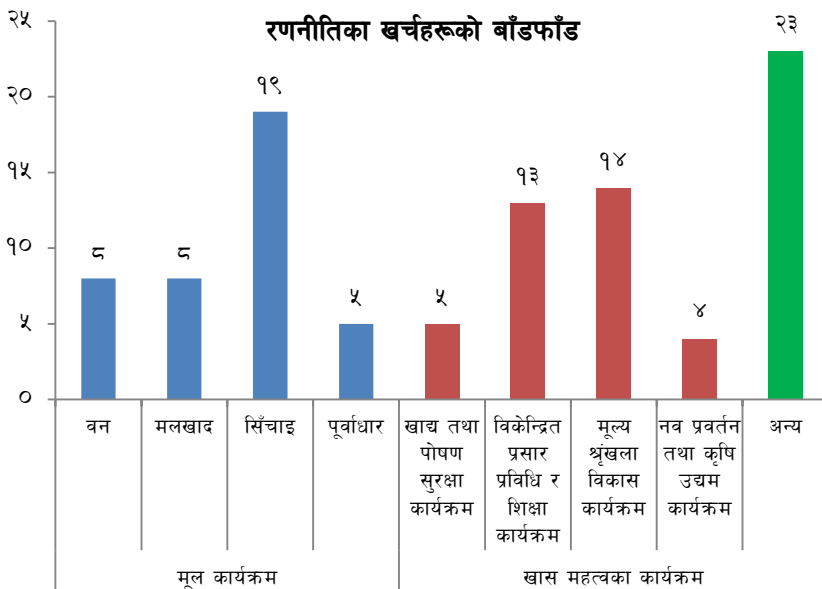
खण्ड ७: रणनीतिको बजेट/लागत

सारांश

१० वर्षका लागि कार्यक्रमको खर्चको प्रारम्भिक अनुमान यस प्रकार छः

कार्यक्रमहरू	खाद्य तथा पोषण सुरक्षा	विकेन्द्रित विज्ञान, प्रविधि तथा शिक्षा कार्यक्रम	मूल्य शृंखला विकास कार्यक्रम	नव प्रवर्तन तथा कृषि-उच्चमशीलता कार्यक्रम	खास कार्यक्रम	मूल कार्यक्रम	अन्य कार्यक्रम	जम्मा	प्रतिशत
सुशासन (अर्बमा)	३२३	-	-	-	३२३	१११	-	४३४	८%
उत्पादकत्व (अर्बमा)	-	६६२	-	-	६६२	१,३००	-	१,९६२	३७%
व्यवसायीकरण (अर्बमा)	-	-	७६६	-	७६६	२२६	-	९९२	१९%
प्रतिस्पर्धात्मकता (अर्बमा)	-	-	-	२०५	२०५	२०८	-	४१३	८%
अन्य कार्यक्रम (अर्बमा)							१,४८२	१,४८२	२८%
कुल ने.रु. (अर्बमा)	३०.६६	६२.८८	७२.७३	१९.४८	१८५.७५	१७५.२७	१४०.८१	५०१.८३	१००%
कुल अमेरिकी डलर (करोडमा)	३२.३	६६.२	७६.६	२०.५	१,९५.५	१,८४.५	१,४८.२	५,२८.२	१००%
प्रतिशत	६.१%	१२.५%	१४.५%	३.९%	३७.०%	३४.९%	२८.१%	१००.०%	

प्रस्तुत बजेटमा वन, सिँचाइ, मलखाद र पूर्वाधार जस्ता मूल कार्यक्रम ४० प्रतिशत र खास महत्वका ४ कार्यक्रमका लागि ३७ प्रतिशत र बाँकी अन्य कार्यक्रमका लागि २३ प्रतिशत छुटयाइएको छ । प्रस्तुत बजेटमा ८९ प्रतिशत सरकार र दातृ निकाय र ११ प्रतिशत निजी तथा सामुदायिक स्रोतबाट उपलब्ध हुने देखाइएको छ । प्रारम्भमा यसलाई परीक्षणका आधारमा (Pilot basis) प्रवर्द्धन गरिनेछ । यसको पुनरावलोकनका आधारमा यसलाई क्रमशः बृहत् रूपमा लैजान प्रस्ताव गरिएको छ ।

यसमा प्रस्तावित विभिन्न कार्यक्रमहरूमा विनियोजनका लागि प्रस्ताव गरिएको खर्चहरूको बाँडफाँड हेर्दा कृषि (३६ अर्ब), वन (४ अर्ब) र सिँचाइ (१० अर्ब) गरी ५० अर्ब हुन आउँछ । यसै पनि अहिले कृषि क्षेत्रमा करिब २५ अर्ब बजेट प्रस्ताव भएकोले वर्तमान वार्षिक लगानीको तुलनामा यो २०% जति मात्र बढी हुन आउँछ ।

सकारात्मक पक्ष

यस्तो प्रस्तुतिले यो रणनीतिले कुन कुरालाई प्रथामिकतामा राखेको छ, र किन भन्ने कुरा बुझ्न सहज बनाउँछ, साथै कार्यक्रमको आवधिक मूल्याङ्कनको आधार पनि दिन्छ ।

खर्चका पक्ष

रणनीतिमा कृषि क्षेत्रको विकासका लागि वार्षिक रु ५० अर्ब लगानीको प्रस्ताव गरिएको छ, यो धेरै उत्साहजनक छैन । अहिले नै रु २५ अर्बको हाराहारीमा भएको लगानी र त्यसबाट आएको प्रतिफल हेर्दा यस्तो अनुमान सजिलै गर्न सकिन्छ । रणनीतिको खर्चहरूको बाँडफाँडको कुनै आधार उपलब्ध छैन साथै यो खर्चको स्रोतको आधार समेत खुलेको छैन । उदाहरणको लागि ८९ प्रतिशत सरकार र दातृ निकाय र ११ प्रतिशत निजी तथा सामुदायिक स्रोतबाट उपलब्ध हुने देखाइएको छ । त्यस्तै खास महत्वका अधिकांश कार्यक्रमहरू दातृनिकायको परियोजनाको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस्ता परियोजनाको प्रभावकारिता मूल्याङ्कन नगरी यो प्रस्ताव ल्याउनु भनेको दाताहरूलाई रिक्काउनु मात्र हुनेछ ।

सुझाव

रणनीतिको खर्च र स्रोतको बाँडफाँटको आधारहरू सहित बजेट लागत मूल्याङ्कन गरिनु पर्छ । भूकम्प र हालैको नाकाबन्दीका कारणले सिर्जित अवस्थालाई समेत ख्याल गर्दै कृषि क्षेत्रको पुनर्निर्माण गर्न एकीकृत कार्यक्रमको योजना र खर्च तयार पार्नु पर्छ ।

खण्ड ८: खाद्य तथा पोषण सुरक्षा

सारांश

यस खण्डमा विश्व खाद्य सङ्गठनको सहयोगमा तयार पारिएको खाद्य तथा पोषण सुरक्षा नीतिलाई यस दस्तोजको अङ्गको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा खाद्य सुरक्षाको सवाल बहुआयामिक भएकोले अनुगमनलाई प्रभावकारी बनाउनु पर्ने कुरामा जोड दिइएको छ । खाद्यवस्तुको उपलब्धता, पहुँच, उपयोग र स्थिरता जस्ता आयामहरू समेटी खाद्य तथा पोषण सुरक्षाका सूचकका आधारमा पाँच, दस र बीसवर्षमा अहिलेको २४ प्रतिशत खाद्य गरिवी घटाई क्रमशः १६, ११ र ५ प्रतिशतमा ल्याउने लक्ष्य निर्धारण गरिएको छ । साथै यस खण्डमा रणनीतिका मुख्य आयामहरू जस्तै सुशासन, उत्पादकत्व, व्यावसायिकता र प्रतिस्पर्धात्मता र खाद्य तथा पोषण सुरक्षा बीचको अन्तरसम्बन्धलाई छोटो रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस क्रममा खाद्य सुरक्षा सञ्जाल बलियो बनाउने, खाद्य सुरक्षाका लागि उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउने, कृषि व्यापार प्रवर्द्धन गर्ने र कृषि बजार प्रवर्द्धन गरी खाद्यान्नको उपलब्धता बढाउने कुरा गरेको छ ।

सकारात्मक पक्ष

ढिलै भए पनि खाद्य तथा पोषण सुरक्षालाई रणनीतिको एउटा महत्वपूर्ण भाग बनाउनु सकारात्मक छ । यसले खाद्य तथा पोषण सुरक्षा हाम्रो कृषि विकासको उद्देश्यको केन्द्रमा रहनु पर्ने कुरालाई आत्मसात गर्न घच्चच्याइ रहन्छ ।

खट्किएका पक्ष

यो खण्ड मस्यौदा तयार पार्ने बेलासम्म रणनीतिको अंशको रूपमा थिएन । त्यसैले यो पछि जोडिएको भाग हो अन्यथा यो खण्ड ५ कार्यक्रमको एक भाग हुनुपर्थ्यो । यो खण्डमा खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको रणनीतिलाई कृषि विकास रणनीतिको दस्तावेजसँग जोड्ने प्रयास गरिएको छ तर समग्रमा प्रस्तुत कृषि विकासको प्रवर्द्धनले के कस्तो खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कसरी प्रवर्द्धन गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा उल्लेख छैन, नेपाली कृषिलाई खाद्यमा आत्मनिर्भर बनाउने ठोस रणनीति बिना खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको चर्चाले मात्र हामी खाद्यवस्तुमा आत्मनिर्भर हुन सक्दैनौं । तसर्थ खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको लागि खाद्यमुखी कृषि विकासको छुट्टै रणनीति तयार गर्नु पर्दछ । यसका लागि अहिलेको कृषि रणनीति पर्याप्त छैन ।

**

खण्ड ९: रणनीतिको मूल्याङ्कन र अनुगमन

सारांश

रणनीतिको अनुगमन नियमित, व्यावसायिक र सहभागितामूलक रूपमा गरिनु पर्दछ। मन्त्रालय र विभाग स्तरमा अनुगमन महाशाखा र शाखारूलाई कार्यान्वयन सहयोग एकाइबाट सहयोग र क्षमता विकासका कार्यक्रमहरू उपलब्ध गराइनेछ। रणनीति अन्तर्गत सञ्चालित परियोजना र कार्यक्रमको अनुगमनका साथसाथै नियमित नीतिगत अनुगमन समेत गर्नुपर्ने हुन्छ। अनुगमन, सामग्री र तत्कालीन प्रतिफलको तहभन्दा माथि उठ्नुपर्छ र अनुगमनमा यो रणनीतिका कार्यक्रमहरूमा प्रस्तावित लक्ष्य तथा अनुगमन ढाँचा अनुरूप उपलब्धि र प्रभाव अनुगमन पनि समावेश गरिनु पर्छ। अनुगमनका प्रतिवेदन अङ्ग्रेजी र नेपाली दुवै भाषामा सार्वजनिक गरिनु पर्दछ। तिनलाई राष्ट्रिय र स्थानीय कार्यक्रमहरूमा नियमित रूपमा छलफल गरिनु पर्दछ। अनुगमनले राम्रो कामको पहिचान गरी त्यसलाई पुरस्कृत गर्ने बाटो पहिल्याउनु पर्दछ।

नियमित अनुगमन, आवधिक समीक्षा तथा मूल्याङ्कनमार्फत रणनीतिका विविध पक्षहरूको निरन्तर प्रगति र सुधार हुन सक्छ। रणनीतिको पाँच-पाँच वर्षमा बाह्य समीक्षा गरी त्यसमा सरकार र नागरिक समाजले व्यापक छलफल गर्नेछन् र निरन्तर सुधार हुनेछ। साथै नयाँ संविधान जारी भएपश्चात बन्ने संरचना अनुकूल हुने गरी कृषि विकास रणनीतिलाई परिमार्जन गरिने छ।

सकारात्मक पक्ष

यो दस्तावेजलाई जीवन्त दस्तावेज भन्दै यसमा निरन्तर सुधार गर्दै लैजाने प्रतिबद्धता सकारात्मक छ। साथै यो रणनीतिको पाँच-पाँच वर्षमा बाह्य समीक्षा गर्ने प्रस्ताव स्वागत योग्य छ।

खट्किएका पक्ष

यस रणनीतिमा मूल्याङ्कन तथा अनुगमनको काम मन्त्रालय र मातहतका निकायहरूमा सीमित गरिएको छ। यो रणनीतिको कार्यान्वयनको मुख्य जिम्मेवारी लिएको कृषि मन्त्रालय नै मूल्याङ्कन र अनुगमन गर्ने कुराले मात्र पुग्दैन। स्वतन्त्र तर निष्पक्ष

मूल्याङ्कन र अनुगमनको संयन्त्र आवश्यक हुन्छ । साथै यसमा अनुगमनका प्रतिवेदन अङ्ग्रेजी र नेपाली दुवै भाषामा सार्वजनिक गरिनु पर्दछ, भनिएको छ, तर यो दस्तावेज नै नेपालीमा उपलब्ध छैन भने यसको उपदेशलाई कति हदसम्म पत्याउने हो विचारणीय छ ।

सुभाष

यसका लागि तत्कालै यस दस्तावेजमा भनिएका सबै सरोकारवाला खास गरी किसान, शैक्षिक संस्था, सञ्चार र नागरिक समाजको समुचित प्रतिनिधित्व रहने गरी कृषि विकास नागरिक परिषद गठन गरी रणनीति कार्यान्वयन, मूल्याङ्कन तथा अनुगमन र आवश्यकताअनुसार रणनीति परिमार्जन गर्न समेत दिशानिर्देश गर्ने वैधानिक बाटो खोल्नु पर्दछ ।

खण्ड १०: रणनीतिको मार्गचित्र

सारांश

यो खण्डमा कोशेदुङ्गाहरू र रणनीतिलाई सफलतापूर्वक कार्यान्वयन गराउनका लागि पालना गरिनुपर्ने केही सर्तहरू र ती सर्तहरूलाई वैधानिक बनाउन सुभाइएका तरिकाहरू प्रस्तुत गरिएको छ:

रणनीतिका प्रारम्भिक कोशेदुङ्गाहरू

समय सीमा	सम्पन्न गरिसक्नुपर्ने कामहरू
सरकारको अनुमोदन अघि	<ul style="list-style-type: none">✓ रणनीतिको प्रतिवेदनलाई अन्तिम रूप✓ केन्द्रीय र स्थानीय स्तरमा रणनीतिबारे व्यापक चेतना अभियान सञ्चालन✓ प्रमुख सरोकारवालाहरूको वचनबद्ध सहमति✓ विकास साभेदारहरूबाट वस्तुनिष्ठ सहायताको प्रत्याभूति
कार्यान्वयनको पहिलो वर्ष भित्र	<ul style="list-style-type: none">✓ राष्ट्रिय रणनीति समन्वय समिति, रणनीति कार्यान्वयन सहायता एकाइ, रणनीति कार्यान्वयन सहायता कोष, खास महत्वका कार्यक्रमहरू लगायत अन्य संयन्त्रहरूका लागि कानुनी व्यवस्था✓ रणनीतिमा उल्लेखित संयन्त्रहरूको स्थापना✓ रणनीतिका कार्यान्वयनका लागि कार्यविधि निर्माण✓ रणनीतिका खास महत्वका कार्यक्रमहरूका लागि कार्यक्रम व्यवस्थापकहरूको नियुक्ति✓ दातृ निकायहरूबाट सहायता कोषका लागि बजेटको प्रतिबद्धता✓ किसान आयोगको स्थापना✓ सान्दर्भिक तथ्याङ्कहरूको अद्यावधिक गर्ने

सफल कार्यान्वयनका पूर्वसर्तहरू र सर्तहरूलाई वैधानिक बनाउन सुभाइएका तरिकाहरू

सफल कार्यान्वयनका पूर्वसर्तहरू	सर्तहरूलाई वैधानिक बनाउन सुभाइएका तरिकाहरू
(क) सरकारी प्रतिबद्धता	<ul style="list-style-type: none"> ■ केन्द्रीय र स्थानीय सरकारको मध्यावधि बजेट प्रतिबद्धता ■ प्रमुख पदहरूको कार्यकाल ■ राष्ट्रिय रणनीति समन्वय समिति, राष्ट्रिय रणनीति कार्यान्वयन समिति, रणनीति कार्यान्वयन सहायता कोष र राष्ट्रिय रणनीति सहायता एकाइको स्थापना
(ख) रणनीतिको सही कार्यान्वयनका लागि नीति र नियमहरू	<ul style="list-style-type: none"> ■ निर्माण र अनुमोदन
(ग) प्रमुख सरोकारवालाहरूको सहमति	<ul style="list-style-type: none"> ■ प्रमुख सम्झौताका बुँदाहरूमा सहमतिका लागि वचनबद्धता ■ प्रमुख राजनीतिक पार्टीहरूद्वारा रणनीति हस्ताक्षर कार्यक्रम
(घ) विकास साभेदारहरूको सहयोग	<ul style="list-style-type: none"> ■ मध्य अवधिका लागि स्रोत र साधनको प्रतिबद्धता

सकारात्मक पक्ष

यस खण्डमा प्रस्तुत रणनीतिका प्रारम्भिक कोशेदुङ्गाहरू खासगरी यो दस्तावेज अनुमोदन गर्नु अघि र एक वर्ष भित्र गरिसक्नु पर्ने कार्यसूची व्यावहारिक र उपयोगी देखिन्छ। यसले रणनीति कार्यान्वयनको प्रारम्भिक चरणमै प्रभावकारिता अनुगमन गर्न सहज बनाउने देखिन्छ।

खट्किएका पक्ष

यस खण्डमा प्रस्तुत रणनीति कार्यान्वयनका सर्तहरू आफैँमा बाभिएका छन् । यदि यो रणनीति तयार गर्ने सरकार आफैँ हो भने यो लागु गर्ने सर्तमा सरकारी प्रतिबद्धता किन चाहियो यस्तो कुराले रणनीतिप्रति धेरै प्रश्न उठाउँछ खासगरी यसको स्वामित्वको सवालमा । यो कसका लागि र किन बनाएको हो अभै स्पष्ट छैन । संविधान निर्माण पछिको पहिलो सन्ध्यामा नयाँ नीति र नियमहरू बन्ने सम्भावना न्यून रहेको सन्दर्भमा रणनीतिको कार्यान्वयन प्रभावकारी नहुने स्पष्ट देखिन्छ । यस्तो संक्रमणकालको व्यवस्थापन कसरी गर्ने उल्लेख छैन । अर्को कुरा यस्तो दस्तावेजमा सरोकारवालाहरूको सहमति र विकास साभेदारको सहयोग जुट्ने सम्भावना पनि कमै देखिन्छ । यस वर्षको मध्यसम्म पनि अनुमोदन अधि र पहिलो वर्षभित्र गर्ने भनी प्रस्तावित क्रियाकलापहरू गरिएको छैन ।

सुभाब

यो रणनीतिको मार्गचित्र अनुसारको कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन गर्न तथा आवश्यक परिमार्जन सुभाब गर्न अधिकार सम्पन्न कृषि विकास नागरिक परिषद अन्तर्गत सबै सरोकारवालाहरू सम्मिलित रणनीति कार्यान्वयन अनुगमन संयन्त्र बनाउन आवश्यक छ । यस्तो संयन्त्रको निर्माण स्थानीय, जिल्ला र प्रदेशको तहसम्म बनाउनु पर्छ ।

३. सुभावा तथा निष्कर्ष

सम्बोधन गर्नुपर्ने थप सवालहरू

रणनीतिमा कृषिका सामयिक र महत्वपूर्ण पक्षहरू छुटेका देखिन्छन् । निम्न सवालहरूमा थप विश्लेषण, नीति र कार्यक्रमहरू निर्माण गर्नुपर्ने देखिन्छ:

- कृषिबाट युवाहरूको पलायन र श्रम आपूर्ति
- महिलाहरूमा कृषिकार्यको भार
- भूउपयोग र बाँझो जमिनको व्यवस्थापन
- जलवायु परिवर्तन
- जैविक विविधता
- आयात निर्यातको बासलात
- विप्रेषणको उपयोग र यसको कृषिमा योगदान
- भूराजनीतिको कृषिमा प्रभाव र
- तुलनात्मक लाभका कृषि उपजहरूको क्षेत्रगत प्राथमिकता

अन्य सुभावहरू

- यसमा प्रस्तुत तथ्य तथा तथ्याङ्कलाई समय सापेक्ष र सान्दर्भिक बनाउने, कृषि तथा जलस्रोत संसदीय समिति, राष्ट्रिय योजना आयोगका सुभाव र यसमा प्रस्तुत खण्डगत सुभावलाई मनन गरी रणनीतिलाई परिमार्जन गर्ने यसका लागि छरितो कार्यदल बनाउने र समयावधि तोक्यो चाँडोभन्दा चाँडो परिमार्जन गर्नुपर्छ ।
- यो विषयगत कार्ययोजनाहरू जस्तै पशु, वन, भूमि आदिलाई सहजीकरण र समन्वय गर्ने स्पष्ट दृष्टिकोण सहितको एकीकृत रणनीतिको ढाँचा बनाउनु पर्छ । यस्तो रणनीतिले अहिलेको परिस्थितिमा तीनदेखि पाँच वर्षको संक्रमणकालीन कृषि व्यवस्थापनको योजना प्रस्तुत गर्नुका साथै यस रणनीतिमा संघीयता र विकेन्द्रीकरण आत्मसात गरिएको र प्रकोप प्रभाव मूल्याङ्कन समेत भएको हुनुपर्दछ । यो रणनीतिको कार्यान्वयन संयन्त्र कामकाजी बनाउन किसान लगायत अन्य सरोकार समूहलाई विभिन्न तहमा समावेश गर्नु पर्दछ ।

निष्कर्ष

रणनीति समग्रमा व्यावसायिक कृषि प्रवर्द्धन गर्ने उच्च लगानीको कृषि प्रणालीमा आधारित छ । छिमेकी कृषि अर्थतन्त्रसँग प्रतिस्पर्धा गर्न नसकेर पलायन हुँदै गरेको नेपालको कृषि क्षेत्रको विकास उनीहरूकै कृषि प्रणालीको अनुसरण गरेर सफल हुन सक्दैन तसर्थ प्रस्तुत रणनीतिक ढाँचालाई कम लगानी, कम श्रम र स्थानीय स्रोतको अधिकतम उपयोगसहितको एकीकृत कृषि प्रणालीको विकास गर्ने सोचसहित गरिने परिमार्जन मात्र उत्तम विकल्प हुन सक्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- कृषि तथा जलस्रोत व्यवस्थापिका संसद समिति । २०७१ । कृषि विकास रणनीति सम्बन्धी सुभाब प्रतिवेदन । सचिवालय सिंहदरबार, काठमाडौं ।
- खाद्यका लागि कृषि अभियान र राष्ट्रिय कृषक समूह महासङ्घ र राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्च, नेपाल । २०१५ । नेपाल सरकारबाट अनुमोदित कृषि विकास रणनीति (२०१५-२०३५) को नागरिक समीक्षा ।
- पौडेल, कृष्णप्रसाद, धन ब. कठायत र सुजाता तामाङ । २०७० । कर्णालीका कृषिका सम्भाव्यता, समृद्ध कर्णालीको दुःख । सम्पादन: घिमिरे, सोमन र भट्टराई, टीका, साग्रीला प्रकाशन, काठमाडौं ।
- पौडेल, कृष्णप्रसाद, टीका भट्टराई र सुजाता तामाङ । २०७० । कृषि विकास रणनीतिको प्रारूप: वर्तमान अवस्था र लिनुपर्ने बाटो । खाद्य तथा दिगो खेतीपाती अभियान । फरेष्ट एक्सन नेपाल, काठमाडौं ।
- पौडेल, रामचन्द्र । २०१३ । कृषि क्रान्ति र समाजवाद । बुद्ध एकेडेमिक पब्लिसर्स, काठमाडौं । १८८ पृ.।
- राष्ट्रिय योजना आयोग । २०७१ । प्रस्तावित कृषि विकास रणनीति (ADS) को अन्तिम प्रतिवेदनमाथि राय सुभाब ।
- Abington, J.B. 1992. Sustainable Livestock Production in the Mountain agro-system of Nepal. Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome. Series: FAO animal production and health paper, 105. Retrieved : <http://www.fao.org/docrep/004/t0706e/t0706e00.HTM>
- ADB. 2013. Nepal: Agricultural Development Strategy — Final Report. Technical Assistance Consultant's Report. Prepared by PPTA Consultants Kathmandu, Nepal For Government of Nepal. <http://www.adb.org/sites/default/files/project-document/78233/43447-022-nep-tacr-01.pdf>
- Brown, Lester R. 2012. Full Planet, Empty Plates: The New Geopolitics of Food Scarcity. WW Norton & Co, NYLON.
- Dahal, K.R. and Khadka, R.B. 2012. Performance of Rice with Varied Age of Seedlings and Planting Geometry under System of Rice Intensification (SRI) in Farmer's Field in Western Terai, Nepal. Nepal Journal of Science and Technology Vo. 13. No. 2: 1-6.
- Gartaula, H. Niehof, A. Visser, L. 2012. Shifting Perceptions of Food Security and Land in the Context of Labour Out-migration in Rural Nepal. Food Security. 4(2):181

- GoN. 2015. Agriculture development strategy (ADS) 2015-2035. Part 1. Singhdurbar, Kathmandu
- GoN. 2015. Agriculture development strategy (ADS) 2015-2035. Part 2. Singhdurbar, Kathmandu
- Karki, A. 2002. Movements From Below: Land Rights Movement in Nepal. *Inter-Asia Cultural Studies* 3(2): 201-217.
- Karki, R. and Gurung, A. 2012. An Overview of Climate Change and Its Impact on Agriculture: A Review from Least Developing Country, Nepal. *International Journal of Ecosystem* 2012, 2(2): 19-24. DOI: 10.5923/j.ije.20120202.03
- Mansata, B. 2008. Organic Revolution! : The agricultural transformation of Cuba since 1990. Earthcare books, Kolkata, India
- Mansata, B. 2010. The vision of Natural Farming. Rockwel Offset, Kolkata.
- Morton, J.F. 2007. The impact of climate change on smallholder and subsistence agriculture. *PNAS*.104 (50): 19680–19685.
- Paudel L N, ter Meulen U, Wollny C, Dahal H and Gauly M 2009: Gender aspects in livestock farming: pertinent issues for sustainable livestock development in Nepal. *Livestock Research for Rural Development*. Volume 21, Article #40. Retrieved February 29, 2016, from <http://www.lrrd.org/lrrd21/3/paud21040.htm>
- Sharma, K. And Khanal, S. N. 2010. A Review and Analysis of Existing Legal and Policy Issues Related to Land Tenure and Agriculture in Nepal. *Kathmandu University Journal of Science, Engineering and Technology*. 6 (2): 133-141
- Shiva, V. and Singh, V. 2014. Wealth per Acre. Natraj Publishers, India.
- Suresh Dhakal, S. 2011. Land Tenure and Agrarian Reforms in Nepal. A Study report. Community Self Reliance Centre (CSRC). Indrapuri Residency, Dhapasi-8, Kathmandu, Nepal. Retrieved: http://csrcnepal.org/uploads/publication/_2dpV2BZ0IsM4luC-cB_L2A00gEbYm-U.pdf

रणनीतिमा उल्लेख भएका संस्थाहरुको छोटो चिनारी

एसियाली विकास बैङ्क (Asian Development Bank - ADB)

एसियाली विकास बैङ्क (एडिबी) सन् १९६६देखि नेपालमा विकास साभेदारको रूपमा काम गर्दै आएको छ । यसले ऋण र अनुदान प्रदान गर्दै एसियाली देशहरुको सामाजिक र आर्थिक विकास गर्ने उद्देश्य राख्दछ ।

अन्तर्राष्ट्रिय विकासका लागि अष्ट्रेलियन एजेन्सी (Australian Agency for International Development – AusAid)

अष्ट्रेलियन सरकारले सन् १९६०देखि नै नेपाललाई आर्थिक सहयोग गर्दै आइरहेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय विकासका लागि अष्ट्रेलियन एजेन्सी(असएड)ले अष्ट्रेलियन सरकारको वैदेशिक सहायता कार्यक्रम प्रवर्द्धन तथा अन्तर्राष्ट्रिय विकास नीतिको बारेमा सरकारलाई राय प्रदान गर्दछ र विभिन्न राष्ट्रमा सहयोग गर्दछ । यसै अन्तर्गत यसले नेपालको शान्ति निर्माण, गरिबी तथा भेदभाव न्यूनीकरण, महिला दलित तथा जनजातिको उत्थान आदि क्षेत्रमा कार्यरत भई सहयोग पुऱ्याउँदै आइरहेको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय विकासका लागि डेनिस नियोग (Danish International Development Agency - DANIDA)

डेनमार्क सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय विकासका लागि डेनिस नियोग (डेनिडा)द्वारा सन् १९८९देखि नेपालको विभिन्न क्षेत्र जस्तै जीविकोपार्जन, मानव अधिकार, सुशासन, ग्रामीण उर्जा तथा शिक्षा क्षेत्रमा सहायता प्रदान गर्दै आएको छ । डेनिडाले प्रत्येक वर्ष लगभग ३५ मिलियन अमेरिकी डलर यस क्षेत्रहरुमा सहयोग गर्दछ ।

अन्तर्राष्ट्रिय विकास विभाग (Department for International Development - DFID)

अन्तर्राष्ट्रिय विकास विभाग (डिफिड) बेलायत सरकारको अङ्ग हो । यस विभागले विभिन्न गरिब देशहरुमा रहेको गरिबी हटाउन सहयोग गर्दछ । सन् १९९९बाट नेपालमा पनि गरिबी निवारण र अन्य विकासका काममा सरकारी तथा दाताहरूसँग मिली सहयोग पुऱ्याइ रहेको छ ।

युरोपेली युनियन (European Union - EU)

युरोपेली युनियन, युरोपका २८ ओटा देशको एक राजनैतिक-आर्थिक संघ हो । यो सन् १९७३देखि नेपालसँग राजनैतिक तथा आर्थिक सम्बन्ध राख्दै नेपालको विभिन्न विकासका कार्यक्रमहरूमा सहकार्य गर्दै आएको छ । युरोपेली संघले लोकतन्त्र, शान्ति स्थिरता, मानव अधिकार र मानव समृद्धिको लागि नेपालका सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाहरूसँग सहकार्य गर्दै आएको छ ।

खाद्य तथा कृषि सङ्गठन (Food and Agriculture Organization - FAO)

नेपाल २१ नोभेम्बर १९५१मा संयुक्त राष्ट्र संघको खाद्य तथा कृषि सङ्गठन (एफएओ) को सदस्य भएदेखि नेपालमा खाद्य तथा कृषि सङ्गठन कार्यरत छ । यो संयुक्त राष्ट्रसंघको विशिष्टीकृत सङ्गठन हो । विशेष गरेर कृषि र ग्रामीण विकासका क्षेत्रहरूमा काम गरिरहेको यस संस्थाले २०० ओटाभन्दा धेरै परियोजनाहरू कार्यान्वयन गरिसकेको छ ।

कृषि विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय कोष (International Fund for Agricultural Development - IFAD)

कृषि विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय कोष (आइफाड) संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा स्थापित संस्था हो । यसले सन् १९७८देखि नेपालमा काम गर्दै आएको छ ।

जापानी अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग नियोग (Japan International Cooperation Agency - JICA)

जापानी अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग नियोग (जाइका) सन् १९७८देखि नेपालमा सञ्चालित छ । जापान सरकारबाट प्राप्त सरकारी विकास सहायता (ओडीए), जापानको दुतावास र नेपाल सरकारसँगको सहकार्यमा जाइकाले नेपालको आर्थिक र सामाजिक विकासमा लगानी गरिरहेको छ ।

नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद (Nepal Agriculture Research Council - NARC)

नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद (नार्क) सन् १९९१ मा स्थापित कृषि क्षेत्रको अनुसन्धान गर्ने संस्था हो । यो नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद अन्तर्गत कृषि क्षेत्रको अनुसन्धानमा संलग्न छ ।

नेपाल कृषि अनुसन्धान तथा विकास कोष (Nepal Agriculture Research and Development Fund - NARDEF)

नेपाल कृषि अनुसन्धान तथा विकास कोष (नार्डेफ)को प्रतिस्पर्धात्मक अनुदान प्रणालीमा आधारित भई कृषि क्षेत्रको समग्र विकासका लागि सरकारी, निजी र गैरसरकारी निकाय एवं नागरिक समाजबाट कृषि अनुसन्धान तथा विकाससम्बन्धी आयोजना प्रस्तावहरू माग गरी उपयुक्त एवं प्राथमिकता प्राप्त आयोजनालाई पूर्ण वा आंशिक रूपमा अनुदान दिई नेपालको कृषि विकासलाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न सहयोग गर्ने उद्देश्य रहेको छ ।

राष्ट्रिय किसान सञ्जाल (National Peasants' Coalition)

राष्ट्रिय किसान सञ्जाल राजनैतिक पार्टीका किसान सङ्गठनहरूको साभ्ता प्रतिनिधिमूलक संस्था हो । हाल यसमा कृषि, वन र भूमिको क्षेत्रमा सङ्गठित किसान, उपभोक्ता र भूमिहीन समुदायको प्रतिनिधित्व गर्ने संस्थाहरूको समेत प्रतिनिधित्व गराइएको छ ।

विकास तथा सहयोगको लागि स्विस नियोग (Swiss Development Cooperation - SDC)

विकास तथा सहयोगको लागि स्विस नियोग (एसडिसी), स्वित्जरल्याण्डको संघीय वैदेशिक विभागको एक अङ्ग हो जसले मुख्यतः स्विस अन्तर्राष्ट्रिय विकासका गतिविधिहरू तथा मानवीय सहायताका कार्यक्रमहरूको जिम्मेवारी लिन्छ । यो नेपाललाई सहयोग गर्ने सबैभन्दा पुरानो द्विपक्षीय नियोग हो । यसले विभिन्न विकास सहायता, जीविकोपार्जन, मानवीय सहायता, शान्ति निर्माण तथा मानव सुरक्षा र मानव अधिकार आदि क्षेत्रमा काम गर्दै आएको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय विकासका लागि संयुक्त राज्य अमेरिकी संस्था (United States Agency for International Development - USAID)

अन्तर्राष्ट्रिय विकासका लागि संयुक्त राज्य अमेरिकी एजेन्सी (युएसएड), नेपालमा सन् १९५१मा स्थापना भएको हो । यस संस्थाले शान्ति र सुरक्षा, संक्रमणकालीन समयमा सरकारको स्थिरता, सामाजिक सेवा वितरणको विकास, स्वास्थ्य, खाद्य असुरक्षा र जलवायु परिवर्तनको क्षेत्रहरूमा नेपाललाई सहयोग गर्दै आएको छ ।

युनाइटेड मिसन टु नेपाल (United Mission to Nepal - UMN)

युनाइटेड मिसन टु नेपाल (यूएमएन) सन् १९५४मा स्थापित भएको क्रिश्चियन अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी सङ्गठन हो । नेपालका पुराना सहयोगी मध्येको युएमएनले मुख्य गरी गरिवी निवारण र जीविकोपार्जनमा काम गर्दै आइरहेको छ ।

विश्व खाद्य कार्यक्रम (World Food Program - FAO)

संयुक्त राष्ट्र संघको खाद्य सहायता शाखाबाट सञ्चालित विश्व खाद्य कार्यक्रम संसारको ८० भन्दा धेरै राष्ट्रहरूमा सञ्चालित एउटा मानवीय उद्धार तथा सहायता कार्यक्रम हो । यसले मुख्य रूपमा भोकमरी तथा खाद्य असुरक्षाका सवालहरूमा काम गर्दछ ।

विश्व बैङ्क (World Bank)

विश्व बैङ्क एक अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्था हो जसले अल्पविकसित साथै विकासोन्मुख देशहरूलाई ऋण प्रदान गर्दछ । विश्व बैङ्क सन् १९४४मा स्थापना भएको हो र यसको मुख्यालय वासिङ्टन डिसि, संयुक्त राज्य अमेरिकामा रहेको छ । विश्व बैङ्कका २० ओटा परियोजनाहरू नेपालमा सक्रिय छन् । शिक्षा, जिविकोपार्जन, उर्जा, सडक, स्वास्थ्य र कृषि मुख्य रहेका छन् ।

कृषि रणनीति विवेचना सहयोगी शब्दावली

१ कृषि वृद्धिदर

राष्ट्रिय वा गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रबाट गरिने योगदानको मात्रा । उदाहरणका लागि गत सालको तुलनामा यस साल भएको प्रतिशतमा वृद्धि ।

२ खुला बजार अर्थतन्त्र

माग र आपूर्तिका आधारमा सेवा र वस्तुको मूल्य निर्धारण भई चल्ने अर्थतन्त्र जसमा सरकारको न्यूनतम नियन्त्रण रहन्छ । खाद्यान्न खुला बजारमा जाने वस्तु हो कि होइन र सरकारले नियन्त्रणमा राख्ने कि नराख्ने भन्ने राजनैतिक विचारधाराको सवाल भए पनि खुला बजार अर्थतन्त्रको निर्देशक सिद्धान्त मान्ने देशहरूमा समेत खाद्यान्नको मूल्य नियन्त्रित राख्न सरकारले अनुदान दिने गर्दछ ।

३ कुल संसाधन उत्पादकत्व

कुल संसाधन उत्पादन सम्पूर्ण उत्पादनको एक हिस्सा हो जुन उत्पादन लागत सामग्रीले व्याख्या गरेको हुँदैन । मुख्यतः कुल संसाधन उत्पादनलाई प्रत्यक्ष रूपमा मापन गर्न सकिँदैन किनभने यसको मापनका लागि चाहिने अर्थपूर्ण एकाइ रहेको हुँदैन । तसर्थ यसलाई धेरै अर्थशास्त्रीहरूले आलोचना गरेका छन् र यसको प्रक्रिया र नतिजाहरू अमान्य रहेको बताउँछन् ।

४ प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी

अहिले विश्वका धनी देशहरू आफ्ना स्रोतको बचाउ साथै अभाव भएका स्रोत पाउन थुप्रै तेश्रो विश्वका देशहरूको सस्तो जमीन र खुकुलो नीतिको फाइदा लिँदै कृषिको व्यवसायीकरण र रोजगारीको नाममा किसानबाट जग्गा किन्दै औद्योगिक खेती गर्दैछन् । यसले किसानलाई फाइदा गर्नुको सट्टा उनीहरूलाई जमीनबाट विस्थापित गरेको छ । यस्तो सम्भावना टार्न प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी (Foreign Direct Investment) नियमन गर्ने प्रावधानलाई सकारात्मक रूपमा लिन सकिन्छ ।

५ वंशाणु परिवर्तित जीव

प्राणीका केही विशेषताहरू वंशमा नै हुन्छन् । मानिसले तिनीहरूलाई आफ्नो उपयोगिता अनुसार छान्छ । उदाहरणका लागि मानिसले धेरै दूध दिने, लात्ती नहान्ने गाई छान्छ । त्यो गाई र त्यो गाईमा लागेको साँढेबाट जन्मेका मध्ये पनि अझ धेरै दूध दिने र लात्ती नहान्ने छान्दाछान्दा यस्ता गाईका वंश जनप्रिय हुन्छन् । यस्तो अन्नवालीमा पनि हुन्छ । अहिले विज्ञान र प्रविधिको विकासले कृन वंशाणुले के काम गर्छ भन्ने थाहा पाउन सक्ने भएकाले खास विशेषता रहेका वंशाणु थपघट र नयाँ सिर्जनासमेत गर्न सकिन्छ । यसरी परिवर्तन गरिएका जीवलाई वंशाणु परिवर्तित जीव भनिन्छ । यस्तो गर्दा कहिलेकाहीं साधारण जीव पनि हिंस्रक जनावरमा परिवर्तन हुन सक्छ किनभने प्रकृतिको नियम अनुसार परिवर्तन यसै किसिमले हुन्छ भन्न सकिन्छ । प्रकृति यति जटिल छ कि मानिसले उसको सबै लीला बुझ्न गाह्रै छ । यो रणनीतिले यस्ता पशु र विरुवाको प्रयोग नेपालको कृषि विकासमा नगरिने बताएको छ ।

७

खाद्य सम्प्रभुता

यो किसान, समुदाय र राज्यको अत्मनिर्भरता र स्वाभिमानको परिचायक हो । यो स्थानीय विशेषता अनुसार दिगो कृषि पद्धति अपनाई आफ्नो संस्कृति अनुरूपको स्वस्थ खानेकुरा उत्पादन गर्ने तथा खान पाउने अधिकार हो ।

८

उच्च बाहिरी लगानी

अन्न, रुखपात, पशुपक्षीका बिउ छानेर सूर्यको किरणलाई खानामा रूपान्तरित गरी विभिन्न ठाउँमा ठाउँअनुसारको खेती गरिन्छ । तर बजारमा बिक्रन सक्ने र माग धेरै भएका बालीलाई उत्पादन हुने निश्चित ठाउँभन्दा निकै टाढाबाट पनि ल्याई मलखाद, यन्त्र र बिउको प्रयोग गरी प्राकृतिक गतिभन्दा छिटो र सरल तरिकाले धेरै उत्पादन गर्न चाहिने पूँजी लगानी उच्च बाहिरी लगानी हो ।

९

उत्पादनशीलता

प्रति एकाइ जग्गामा निश्चित अवधिमा हुने उत्पादनको मात्रा । उदाहरणका लागि उस्तै हावापानीमा उस्तै मल, बिउ, श्रम लगाउँदा कुनैमा प्रति रोपनी ५-१० वर्षसम्म उत्पादन नघटी १० मुरी फल्ल्छ, र कुनैमा प्रति रोपनी ५-१० वर्षसम्म ८ मुरी फल्ल्छ भने पहिलोको उत्पादनशीलता राम्रो हो ।

१०

जैविक विविधता संरक्षण

प्रकृतिमा अनेक किसिमका बोटबिरुवा र पशुपक्षी छन् । तिनका आवश्यकता फरक छन् । जाडो ठाउँमा चौरी हुन्छ भने गर्मी ठाउँमा आहाल बस्नुपर्ने भैँसी । यी चौरी र भैँसी पनि फरक नशलका हुन्छन् । यिनीहरूका विशेषता पनि फरक छन् । यिनीहरूबाट विभिन्न टिमाहा बनाई उत्पादनमा सुधार गर्न सकिन्छ । यस्ता विविध जाति र प्रजाति भविष्यका लागि जोगाउनु पर्छ । तर अहिले केही बढी उत्पादन दिने पशुपक्षी र बोटबिरुवालाई महत्व दिने गरिएकाले जैविक विविधता हराउँदै छ । यो जोखिमपूर्ण स्थिति हो । कुनै दिन उदाहरणका लागि मन्सुली धानमा रोगको प्रकोप लागेर सखाप हुन सक्छ तर मार्सी धानमा त्यो रोगले केही नगर्न सक्छ ।

११

कार्बन शोषण

मानिस लगायत प्राणीले कार्बन फाल्छन् र अक्सिजन लिन्छन् । विरुवाले त्यसको उल्टो गर्छन् अक्सिजन फाल्छन् र कार्बन शोषण गर्छन् । यन्त्र चलाउने, गाडी गुडाउने जस्ता कामले पनि कार्बन निकाल्ने हुनाले पृथ्वीको वायुमण्डलमा आवश्यकताभन्दा बढी कार्बन उत्पादन भएको छ । दिगो किसिमको खेतीपाती विशेषगरी रुखपात र अन्नबालीसँगै लगाउनुनाले प्राणीबाट उत्सर्जन हुने (जस्तै गोबर ग्यास) कम गर्ने र कार्बन शोषण गर्ने काम गर्न सकिन्छ ।

१२

तुलनात्मक लाभका उपज

हामी प्लाष्टिकको घर बनाएर माटो ठिक्क पारी बेलाबेलामा सिँचाइ गरेर पुस माघमा काँक्रो फलाउन सक्छौं । त्यो बिक्रन पनि सक्ला किनभने त्यहाँ धेरै विकास भोजहरू भइराख्छन् । तर त्यही प्राकृतिक अवस्थामा नै मल र अलिकति सिँचाइ अनि

व्यवस्थापनमा ध्यान दिँदा डाँडापाखामै सजिलै स्याउ फल्छ । बिकने समस्या पनि छैन । काँक्रोको तुलनामा स्याउ हुम्लाको तुलनात्मक लाभको उपज हो ।

१३ **हरित क्रान्ति**

उच्च बाह्य लगानीमा प्राकृतिक विशेषताको उति विधि वास्ता नगरी बाहिरबाट मलखाद, विषादि, विउ, यान्त्रीकरणद्वारा बजार लक्षित गरी उत्पादन गर्ने दृष्टिकोण र अभ्यास ।

१४ **जैविक इन्धन**

गाडी वा अन्य यन्त्रहरूका लागि आवश्यक इन्धन खानीबाट निकालिन्छ, तर त्यो एक पटक निकाले पछि, सकिन्छ । यसलाई थप्न, बढाउन सकिन्छ । यसलाई भविष्यका लागि जोगाउनु पर्छ भनेर खाद्यान्न जस्ता वस्तुको रक्सी बनाएर यन्त्रमा प्रयोग गरिने इन्धनलाई जैविक इन्धन भनिन्छ । उदाहरणका लागि मकै हरेक वर्ष फलाउन सकिन्छ । तर यो तरिकाले खासगरी तेस्रो विश्वमा यस्ता बाली लगाएर जनताले खाद्यान्न लगाउने जमिन खोसिएका कारणले यो चर्चामा छ । विश्वको भोकमरीको एउटा कारण यो पनि मानिन्छ ।

१५ **नवीकरणीय एवं वैकल्पिक उर्जा**

यो एक पटक प्रयोग गरेर नसकिने, जैविक र औद्योगिक चलनचल्तीमा रहि नसकेको, वातावरणमा कम असर पार्ने किसिमको उर्जा हो । उदाहरणका लागि गोबर ग्यास र सौर्य बत्तीलाई लिन सकिन्छ ।

१६ **गार्हस्थ्य उत्पादन**

कुनै पनि देशको सीमा भित्र उत्पादन भएका सम्पूर्ण सेवा र उत्पादनहरूको मौद्रिक अर्थात् पैसाको लेनदेनका आधारमा हिसाब गरिने मूल्य ।

१७ **कृषि पर्यावरण**

कृषि बाहिरबाट धेरै हस्तक्षेप नगर्ने हो भने ठाँउ विशेषको माटो, हावापानी त्यहाँ हुने बोटबिरुवाद्वारा निर्धारित हुन्छ । यस्तो दृष्टिकोणलाई ध्यानमा राखी खेती गरिने अवधारणालाई कृषि पर्यावरण भनिन्छ ।

१८ **जलवायु परिवर्तन**

विश्वका तहमा हुने जलवायुको परिवर्तन । पानी पर्ने ठाउँ र समयभन्दा फरक ठाउँ र समयमा पानी पर्ने जस्ता परिवर्तन । अहिले विश्वको तापक्रम बढिरहेको छ । विभिन्न कारणले यस्तो परिवर्तन छिटछिटो भइरहेको छ । यसले चिस्यान, पराग सेचन र तापक्रम जस्ता विषयमा असर पारेको छ । कृषिले जलवायुमा परिवर्तन पनि गर्छ किनभने केही बाली जस्तै धानले धेरै कार्बन ग्यास उत्पादन गर्छ । हरितगृह ग्यास भनेर चिनिने यस्ता ग्यासको मात्रा बढी हुनु जस्ता कारणले जलवायुमा तीव्र परिवर्तन आएको ठहराइन्छ विशेष गरी तापक्रम बढाउने कुरामा ।

२० **मेट्रिक टन**

१०० केजी बराबर १ क्विन्टल, १० क्विन्टल बराबर १ मेट्रिक टन

-
- २१ **हेक्टर**
२० रोपनी वा १ बिगाहा १० कट्टा
- २२ **दिगो विकास लक्ष्य**
नेपाल सहित विश्वका सबैजसो देशका नेताहरूले सन् २०३० सम्ममा गरीबी निवारण, असमानता अन्त्याय र जलवायु परिवर्तन सामना गर्न सन् २०१५ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको दिगो विकास शिखर सम्मेलनमा गरेको प्रतिबद्धता । यसमा १७ वटा मूल लक्ष्यहरू रहेका छन् । नेपालबाट तत्कालीन प्रधानमन्त्री सुशील कोइरालाले भाग लिएका थिए ।
- २३ **शून्य भोक चुनौती**
ब्राजिलमा सन् २०१२मा भएको दिगो विकास सम्बन्धी रियो+२० सम्मेलन र एसिया प्यासिफिकको आर्थिक तथा सामाजिक आयोगको ६९औँ सत्रले सन् २०२५ सम्ममा खाद्य असुरक्षा र कुपोषण हटाउन गरेको प्रस्तावमा नेपाल सरकारको राष्ट्रिय कार्ययोजना सन् २०१६-२०२५ ।
- २४ **कुल संसाधन उत्पादकत्व (Total factor productivity)**
सिमान्त उत्पादकत्वमा आधारित कुल संसाधन उत्पादकत्व (Total factor productivity)ले अर्थतन्त्रको बहुआयामिक उत्पादकत्व खास गरी दीर्घकालिन रूपमा समग्र प्रविधि र कृषि क्षेत्रको प्रभावकारीता व्याख्या गर्दछ । कुल संसाधन उत्पादकत्वलाई प्रत्यक्ष रूपमा मापन गर्ने स्पष्ट आधार र यसको मापनका लागि चाहिने अर्थपूर्ण एकाइ रहेको हुँदैन । तसर्थ यसलाई धेरै अर्थशास्त्रीहरूले आलोचना गरेका छन् र यसको प्रक्रिया र नतिजाहरूमा सन्तुष्ट हुन नसकिने कुरा बताउँछन् ।
- २५ **निर्वाहमुखी**
पशुपालन र वन व्यवस्थापन एकीकृत गरी खासगरी आफ्नो आवश्यकता पूरा गर्न गरिने खेती प्रणाली हो । यो प्रणाली पारिवारिक तहमा गर्न सकिने, दिगो र आत्मनिर्भर हुने भए पनि नगद आमदानी नहुने कारण नकारात्मक अर्थमा प्रयोग हुने गर्दछ । कृषिमा व्यवसायमा हीनता थोपर्न यो शब्द निकै जिम्मेवार छ ।
- २६ **मूल्य श्रृंखला**
निर्धारित वस्तुहरू उत्पादनको प्रकृयादेखि जति जति उपभोक्ता नजिकसम्म पुग्छन् त्यति त्यति ती वस्तुहरूको मूल्य अभिवृद्धि हुँदै जान्छ । उत्पादनदेखि हरेक चरणमा गरिने मूल्य अभिवृद्धिको नियोजित प्रयासलाई मूल्य श्रृंखला भनिन्छ ।
- २७ **विप्रेषण**
कुनै देशका नागरिक अर्को देशमा गएर कमाइ आफ्नो देशमा पठाइएको रकम । उदाहरणका लागि अहिले नेपालीहरू खाडीका देशमा गएर कमाइ पठाएको रकम ।

२८

आयात प्रतिस्थापन

कुनै देशमा बाहिरबाट ल्याउनुपर्ने वस्तु देशमै उत्पादन गर्ने दृष्टिकोण । जस्तै नेपालमा थुप्रै गोडागुडी फ्रान्स, अर्जेन्टिना जस्तो देशहरूबाट आयात गरिन्छ । यसलाई कर्णाली जस्ता क्षेत्रमा त्यसको उत्पादनमा अनुसन्धान र सहूलियत बढाएर यही उत्पादन बढाउन सकिन्छ ।

२९

कृषि व्यवसाय इन्क्युबेटर

कृषि व्यवसायका सुरुवातका जोखिमहरूलाई सम्बोधन गर्न उपलब्ध गराइने आर्थिक प्राविधिक अनुदान/सहयोग हो । कृषि व्यवसाय चलाउनु भन्ने हो भने त्यसलाई बच्चा नकोरलुञ्जेल ओथारो बस्न गरिने सहयोग ।

खाद्यका लागि कृषि अभियान

खाद्यका लागि कृषि अभियान महिला, साना र भूमिहीन किसानका खाद्य, भूमि, कृषि र जलवायु जोखिम जस्ता सवालहरूमा कार्यमूलक अनुसन्धान, नीतिगत बहस र जनवकालतमा हातेमालो गर्ने उद्देश्य लिएका उत्पादक किसान सङ्गठनहरू, गैरसरकारी संस्था र नागरिक समाजको साभ्ता प्रयत्न हो । यो अभियान कृषिलाई एकीकृत रूपमा हेरी नेपालको समग्र दिगो कृषि विकासको लागि समर्पित छ ।

आबद्ध सदस्यहरू

आत्मनिर्भर केन्द्र

कर्णाली कृषि तथा खाद्य सरोकार समूह

नेपाल कृषि पत्रकार प्रतिष्ठान

नेपाल पर्माकल्चर समूह

प्रेरणा नेपाल

फरेष्टएक्सन नेपाल

राष्ट्रिय किसान समूह महासंघ

राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्च

वातावरणीय कृषि तथा विकास केन्द्र

सामुदायिक विकास सङ्गठन

स्वच्छ उर्जा नेपाल

आर्थिक सहयोग

act:onaid

FASTENOPFER

खाद्यका लागि कृषि अभियान

सचिवालय, फरेष्टएक्सन नेपाल

फोन: ०१-५००९३६२, ५००९९४४

ईमेल: agriforfood@gmail.com